

SLOBODANKA DEKIĆ – LEJLA SOMUN-KRUPALIJA – SELMA ZULIĆ ŠILJAK*

A háború emlékezete és felejtése Velika Kladušan¹

Velika Kladušára² utazva úgy képzeltem, előnyben vagyok a csapat többi tagjával szemben: nem vagyok teljesen belsős, mint Selma, aki Kladušan született és nőtt fel, sem nem kívülálló, mint Boba, aki Kladušan sosem járt, és nem is Bosznia-Hercegovinában (BH) született. Úgy tűnt, én vagyok az arany középút. Őszintén szólva, Kladušan utoljára húsz éve jártam, de több látogatás tapasztalatával bírok, amikor is pár nyarat az una-szávai kantonban töltöttem el. Ez az az időszak volt, amikor azok a kladušaiak, akik elmentek a Második menekülthullámmal – a kutatás során tudtam meg, hogy ezt így hívják –, még nem tértek vissza. Gyakorta voltunk Karlovácon, láttuk őket BH és Horvátország határának túloldalán az út melletti ideiglenes táborokban, ahol akadtak, akik már egy éve ott éltek. Még nem zajlottak le

* Slobodanka Dekić, antropológus és etnológus, a sarajevói Mediacentar munkatársa. E-mail: sbdekić@gmail.com

Lejla Somun-Krupalija, Sarajevóban arab nyelvet és filozófiát tanult, Oxfordban végezte posztdoktori tanulmányait az erőszakos migráció témájából. A civil szektorban menedzserként dolgozik. E-mail: lejlasomun@gmail.com

Selma Zulić Šiljak, Velika Kladuša-i, többek közt irodalomból és a délkelet-európai államok emberi jogi helyzetéből szerzett mesteri fokozatot. A civil szektorban dolgozik. E-mail: selma.zulic@gmail.com

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye *Kultura sećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*. [Az emlékezés kultúrája a bosznia-hercegovinai lokális közösségekben.] Sarajevo: Fondacija Mirovna Akademija, 2017. 39–59.

² A tanulmányból nem tudhatjuk meg a lakosság lélekszámát és nemzetiségi összetételét. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint ekkor magának a településnek (tehát nem a községnek, az opština-nak) 6.902 lakója volt, 78,1%-uk muzulmánnak (bosnyáknak), 7,8%-uk szerbnek, 2,7%-uk horvátnak, 8,5%-uk pedig jugoszlávnak vallotta magát. A 2013-as összeírás szerint a városkának 4.520 lakosa volt, a nem bosnyák/boszniai/muzulmán identitású (magukat ezek közül valamelyiknek vallók) aránya összesen 5% alatt van, a szerbek száma is 1% alá esett.

Velika Kladuša községében (ami kb. a magyar járás nagyságának felel meg) jóval nagyobb számú lakos él, itt a környékbeli falvak, a szétszórt, pár házból álló települések lakóiról, a (magyar értelemben vehető) tanyavilágról van még tehát szó. 1991-ben 52.908-an éltek itt, 2013-ban viszont már csak 40.419-en. Az etnikai összetétel kb. ugyanolyan jellegű, illetve úgy változott meg, mint magán a településen, Kladušan, tehát gyakorlatilag pár tucatnyi szerb, horvát vagy más nemzetiségű él még e vidékeken, a többiek bosnyákok, boszniaiak, vagy a magukat muzulmánoknak vallók. Egyedül a horvátok száma csökkent úgy a kisebbségek közül 740-ről 636-ra, hogy százalékosan ez mégis növekedést jelentett. (*A ford. megj.*)

a háború utáni első választások, Kladušan a Demokratikus Akció Pártjának³ (SDA) és a Bosznia-Hercegovinai Köztársaság Hadseregének (BH Hadserege) képviselői voltak hatalmon. Csak pár szót hallottam „azokról a másiktól”, a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (APZB) és a Népvédelem⁴ tagjairól egy helyi aktivista nőtől, aki mindkét tábor katonáinak intézte a kérvényeit, a rekonstrukcióra érkező anyagokat osztogatta szét a házak felújítására. Noha útitársaimnak teli szájjal meséltem kladušai emlékeimet, mégis izgatott voltam. Mert amit olvastam és hallottam, az arról szólt, hogy egy mélyen megosztott csarsijába⁵ érkezünk. Tudtam, hogy a helyi választásokon azok nyertek, akik a Nyugat-Boszniai Autonóm Körzet híveiként a Demokratikus Népi Közösség (DNK) pártját támogatták, de még mindig sok híve volt az SDA-nak is, amely már régóta volt hatalmon a kantonban is. A háború alatt az APZB alapította meg a Népvédelmet, amelynek az ellenfele a BH Hadsereg volt, vagyis az Ötödik korpusz.⁶ Elképzeltem a kladušai dombokat, hol is lehettek a választóvonalak, hol volt az óváros, és melyik Agrokomerc-csarnok melyik oldalon is állt. Mert volt már tapasztalatom a megosztott városokról Ciprusban, ahol ott van Észak-Ciprus és Ciprus, amit nem is hívunk így, hanem mindig görögnek nevezzük; vagy ott van Jeruzsálem; Izraelben pontosan lehet tudni, hol kezdődnek az arab falvak vagy a zsidó települések. De éltem Szarajevóban is, ahol ott van Kelet-Szarajevó, vagy ilyen Gornji Vakuf/Uskoplje, és Mostar is – vagyis olyan helyeken, ahol a térképeken is meghúzták a vonalakat, és fizikailag is tapintható a megosztottság. Kladušára késő éjjel értünk, már csak arra volt erőnk, hogy a hotelig elvonszoljuk magunkat. De még megpróbáltam, hogy a díszek, a jelképek, a falon függő képek, a dekoráció alapján kitaláljam, „ki” is lehet ez a hotel. Azonban a falakon csak a néhai Mehmed Zaimović, az ismert szarajevói grafikus munkáit láttam, amelyekről nem tudtam, „ezek” vagy „azok”-e inkább. Reggel az első interjúmat nem messze a hoteltől rögzítettem, odasétálva sem találtam semmi különös jegyet, ami elválasztotta volna az egyik utcát a másiktól. Azokat a szimbólumokat kerestem, amelyek más BH-i helyeken nyilvánosan deklarálják,

³ Stranka Demokratske Akcije. A bosnyákok/muzulmánok legnagyobb pártját az Ifjú muzulmánok mozgalmának tagjai alakították 1989-ben még Jugoszláviai Muzulmánok Pártja néven, majd 1990-ben módosult a nevük. Első elnökük Alija Izetbegović volt, aki a választások megnyerése után a független ország első elnöke is lett. (*A ford. megj.*)

⁴ Narodna odbrana – Szó szerint Népvédelem, amely az 1990-es évek háborúi előtt létező „általános népvédelem” (opštenarodna odbrana) szóból maradt meg. Magyarul ezt honvédelemnek fordították hivatalosan is a Vajdaságban, de mivel ez esetben is nagyon fontos a népi mint jelző, ezért ezúttal így használjuk. Mindennek az alapját a tartalékos egységes képezték, részben decentralizált irányítással. (*A ford. megj.*)

⁵ Čarsija – a csarsi török eredetű szó, a bazárt, a városközpontot jelenti, de a város értelmében is használják. (*A ford. megj.*)

⁶ A korpusz a magyar hadtestnek felel meg, amely brigád fölött, de a hadsereg alatt van formáció és létszám szerint. Az Ötödik korpusz a bosznia-hercegovinai, azaz a bosnyák hadsereg hét hadtestjének egyike volt, 1992-es megalakulásakor 618 tiszt, 829 altiszt és 8 705 katona képezte, tehát mintegy 10 ezer harcos. (*A ford. megj.*)

hogy mely nemzeti közösséghez vagy ideológiához tartoznak az ottaniak: a zászló, az elmúlt egyházi ünnepek fennmaradt feliratai, a specifikus színek és formák, amelyek a pártzászlók vagy címerek kifejezői... De sehol sem láttam ilyeneket. Ám rögtön az első interjú során megtudtam, hogy Velika Kladuša láthatatlan falakkal van megosztva, bár olykor láthatók, ahogyan kinőnek két kert között; de nem létezik olyasféle megosztottság, hogy ez a falu „a miénk” vagy „az övék”, vagy hogy valamely negyedben a lakók ezt vagy azt az opciót választják. Hogy megóvja magát szomszédjai szitokszavaitól, beszélgetőtársnóm ezt mondta: „... ez a falam, a béke falának hívjuk, ezt fel kellett építenem”. Ez a fal két ház közt állt, az egyikből egy fiatal halt meg a Népvédelem egyenruhájában, a másik tulajdonosa pedig az Ötödik korpusz tagja volt, és ez a fal volt az egyetlen fizikai jele a megosztottságnak, amivel Velika Kladušan találkozunk. A többiek, akik a Népvédelem vagy az Ötödik korpusz tagjai voltak, egymás mellett élnek és dolgoznak, ugyanazokba a boltokba járnak, ugyanazokba az ascinicákba⁷ vagy kávézókba térnek be, gyerekeik egyazon iskolába vagy kávéházba mennek, valójában tehát nem is találkozhatunk megosztottsággal. Az alkalmi turista itt semmivel sem szembesülhetne, ami arra utalna, hogy mégis egy megosztott városba jutott el, amely a háború alatt és után is, immár 25 éve így funkcionál. Hirtelen azt akartam mondani, „amíg el nem kezdenek beszélni”, de ez nem volna éppen pontos. Mert Kladušan komótosan beszélgethetünk az időjárásról, a sportról, az Európai Unióról, a szíriai háborúról és mindenről, ami nem érinti Velika Kladuša múltját, vagy ha nem érintenénk olyan szavakat és frázisokat, amelyek a lakosok közti megosztottságra utalának. Tehát Kladušan, ahogyan mondják, angolosan elbeszélgethetünk bármiről egy bizonyos távolságból, eljöhethünk Kladušára, kávézhatunk, megalhatunk és elbeszélgethetünk a pincérel a hotel söntésénél, majd nyugodt lélekkel továbbállhatunk, azt gondolva, hogy még egy szimpatikus kis BH-i helyet láthattunk, kedves és barátos emberekkel.

2016-ban a BH északnyugati részén fekvő Velika Kladuša újra a közvélemény figyelmének középpontjába került. A helyi választásokon Fikret Abdić nyert a BH-i Munkáspárt jelöltjeként.⁸ Győzelme vegyes érzelmeket keltett helyben és általában is.⁹ A legolvasottabb BH-i médiákban a családottság dominált azért, hogy egy el-

⁷ Tradicionális török ételt felszolgáló vendéglő. (*A ford. megj.*)

⁸ Fikret Abdić a háború előtt és most is elnöke az Agrokomerc munkanélküli részvényeseit védő egyesületnek. (www.agrokomerc.eu) Jugoszláviában ez volt az egyik legfejlettebb vállalat, elsősorban az élelmiszeriparban. Abdić Bosznia-Hercegovina Elnökségének tagja 1991-től; 1993-tól pedig a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány alapítója és elnöke; a civil lakosság ellen elkövetett háborús bűnök miatt 2002-ben ítélték el.

⁹ Az egyik kommentár a Klix portálon megjelent cikk alatt ez volt: „Velika Kladušára atombombát kell dobni, és az összes ganét megölni, különösen arra kell törekedni, hogy az összes Velika Kladuša-i gyereket legyilkolják... HALÁL minden kladušaira, főleg a koszos gyerekeikre, akik a háborús bűnös Abdićot hősnek és megmentőjüknek tekintik.” A cikket l. Velika Kladuša sa Fikretom Abdićem: Put u dugoočekivani prosperitet ili potpunu izolaciju. [Velika

ítelt háborús bűnös egyáltalán indulhatott a választásokon, és még nyert is. Velika Kladaša polgárai ismét megkapták az „áruló” jelzót, de nem volt ritka a nyílt gyűlöletbeszéd és az erőszakra való felhívás sem a populáris online médiákban megjelenő kommentárok közt. Kladašán a reakciók többfélék voltak. Egyfelől sajnálkoztak és kiabrándultak lettek, mert e lokális közösséghez tartoznak, másfelől amiatt voltak dühösebbek, hogy a nyilvánosságban meglepődtek a győzelmen, mert az a kladašaiak számára már a kezdetektől fogva világos volt. De megfigyelhető volt a közömbösség is.¹⁰

Az új összecsapásoktól való félelem – ami egyébként szinte minden BH-i választást kísér – újra aktuális lett, a médiák pedig sokkal inkább, mint korábban, felidéztek az 1993 és 1995 közti eseményeket. A domináns mátrix nem tért el a szokásostól, ahogyan az APZB-t és híveit „árulóként”, „agymosottként” szokták bemutatni, Fikret Abdićot pedig háborús bűnösnek, aki megosztja a helyi közösséget.¹¹

Úgy tűnik, a Velika Kladašán 1993 és 1995 közt folyó háború emlékezőskultúrájának kutatását nem is folytathattuk volna jobbkor, ami arra utal egyebek mellett, hogy a konfliktusra való kollektív emlékezet egy adott közösségben nagyon is kihathat a politikai folyamatokra és a jelenlegi döntésekre. Tehát éppen azt kutattuk, hogyan emlékeznek vissza a kladašaiak a háborúra, hogy miről beszélnek, illetve mit hallgatnak el; mik a főbb narratívák a háború kapcsán; ezek hogyan (nem) láthatók a nyilvános térben, hogyan intézményesülnek/materializálódnak. Két dominánsan szemben álló narratívát mutatunk be minderről, melyek két ellentétes politikai programból erednek, mindkettő a kilencvenes évek elején formálódott ki. Az első, amit a Népvédelem narratívájának nevezünk, a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány eszméjéből származik, amit 1993 szeptemberében kiáltottak ki, az ötletet pedig Fikret Abdić adta. Az alapvető cél pedig a szerbekkel és a horvátokkal való konfliktus elkerülése volt, illetve „hogyan megőrizték a békét a szomszédokkal”.¹²

Kladaša Fikretom Abdićtyal: Hosszú az út a régóta várt fejlődésig vagy a teljes izolációig.] *Klix.ba*, 2016. november 18. <http://www.klix.ba/vijesti/bih/velika-Kladaša-sa-fikretom-Abdićempu-u-dugoocekevani-prosperitet-ili-potpunuizolaciju/161117085> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

¹⁰ Purić, Amir: Veliku Kladašu čekaju četiri teške godine. [Velika Kladašára négy nehéz év vár.] *Vijesti.ba*, 2016. <http://vijesti.ba/clanak/327546/veliku-Kladašu-cekaju-cetiri-teskegodine> (Letöltés ideje: 2016. október 3.)

¹¹ Például megnézhető ez a Detektor portáljának tévéműsorában: Kako je Babo podijelio Krajinu. [Hogyan osztotta meg Babó Krajinát.] *BIRN BiH, TV Justice*, epizoda 83 (pri. D. Erjavec). *Detektor*, 2016. november 9. <http://detektor.ba/epizoda-83-kako-jebabo-podijelio-krajinu/> (Letöltés ideje: 2016. november 9.) L. továbbá M. Dedić cikkét a *Dnevni Avaz*ban: Fikret Abdić Babo: predstava tek počinje. [Fikret Abdić Babó: az előadás még csak most kezdődik.] *Dnevni avaz*, 2016. október 9. <http://www.avaz.ba/clanak/257520/fikret-Abdić-babopredstava-tek-pocinje> (Letöltés ideje: 2016. október 9.)

¹² Abdić 1990-ben az első többpárti BH-i elnökválasztások egyik jelöltje volt, és meggyőző többséggel nyert is. Ám pozícióját átadta Alija Izetbegovićnak, az SDA alapítójának és

Világos oppozíciót jelentett ez a hivatalos szarajevói bosnyák politikával szemben, amit Izetbegović diktált. A másik az Ötödik korpusz narratívája, ami ez utóbbi politikából ered, amely a tartomány kikiáltását az „egységes” BH elárulásának minősítette, amit pedig meg kell őrizni az agresszortól. A következőkben először ismertetjük a háború elején Velika Kladušan történeteket, hogy érthetőbb legyen a narratívák kontextusa.

A tartomány kikiáltása után kezdődtek el a háborús összecsapások az APZB hívei – akik a Népvédelemben gyűltek össze – és az Ötödik korpusz tagjai között. Már maga az ellentmondásos, mikor és hogyan törtek ki az első összetűzések. A hadtest elbeszélésében ezek akkor kezdődtek, amikor a Népvédelem civilekre lőtt, ¹³ míg utóbbiak szerint a korpusz tagjai lőttek Velika Kladuša-i civilekre. Nem világos a helyszín sem, az, hogy Skokoviról vagy Johovicáról van-e szó. 1993 és 1995 között jelentős mértékben erőszakosan áttelepítették a lakosságot is. Erre először akkor került sor, amikor az Ötödik korpusz 1994 augusztusában átvette a hatalmat a Népvédelemtől Velika Kladušan, és az autonómia politikai programját támogató lakosság Horvátország irányába menekült. (A Népvédelem narratívájában ezt az eseményt „az Autonómia első elestének” nevezik.) A második népmozgásra akkor került sor, amikor Velika Kladušába újra a Népvédelem katonai vonultak be, ekkor pedig az Ötödik korpuszt támogató lakosok menekültek a környéki falvakba. (A Népvédelem narratívájában ez „a Második Autonómia megalapítása”.) A harmadik migrációs hullám akkor támadt, amikor 1995 augusztusában a korpusz újra átveszi a hatalmat Kladušan, s Fikret Abdić és a tartomány vezetői elhagyják a várost. A becslések szerint 30 és 40 ezer közötti lakos menekült el, főképpen az autonómia támogatói.¹⁴ Többségük sohasem tért vissza, többnyire az USA-ba és Nyugat-Európába költöztek.

A háború hivatalos végeztével Kladušan a hatalmat az Izetbegović-féle DAK hozta létre. 2002-ben Horvátországban Fikret Abdićot a civil lakosság ellen elkövetett háborús bűnökkel vádolták meg. Miután részben leülte büntetését, szabadlábra helyezték, Horvátországban maradt, és kezdetben két pártban is aktivizálódott: a Demokratikus Népi Közösségben, amely 2000-ben jutott hatalomra, majd 2013-tól BH Munkáspártjában. Noha ezek egymással szemben állnak, mindkettő

elnökének – de a BH Elnökségének tagja maradt. 1993-ban visszatért Velika Kladušába, miután júniusban a genfi béketárgyalások kudarccal értek véget. Mivel elégedetlen volt Izetbegovićtyal, mert elutasította Owen és Stoltenberg béketervét, nyilvánosságra hozta a „bihaći köztársaságról” szóló ötletét. Az APZB-t kihirdető dokumentumban az szerepel, hogy ez BH szerves része, és korrekt viszonyokat építenek ki minden nembzettel, lehetővé teszik a kereskedelmet, a horvátországi Rijekában pedig „vámmentes övezetet hoznak létre konvertibilis fizetőeszközzel”.

¹³ L. Kličić, Smail: *Napad iznutra: političke dimenzije stvaranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. [Támadás belülről: a Nyugat-Boszniai Autonóm Körzet létrehozásának politikai dimenziói.] Bihac: Društvo arhivskih radnika Unskosanskog kantona, 2013. 113.

¹⁴ Kličić, 2013. 135. – Kličić úgy véli, e számokat hivatalosan nem lehet megerősíteni.

az autonómia örökségének a követője, és hatalmon vannak az önkormányzatban.¹⁵ Időközben, 2015-ben BH Bíróságán vádat emeltek a Velika Kladušan a háború alatt elkövetett bűnök miatt az Ötödik korpusz 505., Bužimi brigádjának kilenc tagja ellen is.¹⁶ Előtte, 2010-ben BH Bírósága már bűnösnek ítélte az Ötödik korpusz egyes tagjait civilek és a Népvédelem tagjainak kegyetlen meggyilkolása, bántalmazása és fogva tartása miatt.¹⁷

A háború alatt és után Kladušan a már megosztott lakosság közt sor került egymás címkézésére is, így a tartomány híveit BH és az iszlám hit „árulóinak”, „a csetnikekkel együttműködőknek”, „bolondoknak” nevezték, akik vakon hisznek egy embernek.¹⁸ A háború kezdetén Hasan ef. Makić, a bihaći mufti fetvát adott ki, amelyben megtiltotta, hogy a Népvédelem elesett tagjait az iszlám szabályai szerint temessék el.¹⁹ Az Ötödik korpusz veteránjaival és a háborúban megrokkant katonákkal ellentétben a Népvédelem tagjainak és családjuknak nem volt joguk kártérítésre és szociális segélyre.²⁰ Másrészt az Ötödik korpuszt azzal vádolták,

¹⁵ Miután 2012-ben Abdić kijött a börtönből, a DNK és Abdić politikai agendája közt szakadék támad, a párton belül frakciók alakulnak, majd 2013-ban az egyikből létrejön a Munkáspárt, amelyet Abdić gyermekei, Elvira és Dunja Abdić irányítanak. A DNK-ban ugyanakkor megmarad a vezetőség, amely nagyban a Népvédelem narratíváján épült, illetve épül föl. Abdić, visszatérve a városba, a médiában szerepelve nyilatkozataiban sosem fejezte ki gyászát, nem adta meg a tiszteletet a Népvédelem elesett tagjainak. Ellenkezőleg, még véletlenül sem említi meg a háborút, és kizárólag az Agrokomerc-toposzokra fókuszál, a gazdasági fejlődésre, a háború előtti kladušai életre.

¹⁶ Učanbalić, Selma: Hapšenje za zločin u Bužimu. [Letartóztatások a bužimi büntettkért.] *Justice Report BIRN BiH*, 2015. április 4. <http://www.justice-report.com/en/articles/hap%C5%A1enje-za-zlo%C4%8Din-ubu%C5%BEimu> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

¹⁷ Suljo Karajić osuđen na 18 godina zatvora. [Suljo Karajićot 18 évre ítélték.] *BIRN BiH*, 2010. április 13. <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/suljo-karaji%C4%87-osu%C4%91en-na-18-godinazatvora> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)

¹⁸ A példákat I. Kličić, Smail: Međubosnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992–1995: političko-pravni aspekti *nastanka i djelovanja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. [A bosnyákok közti összecsapások a cazini krajínában 1992–1995: a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány létrejöttének és működésének politikai-jogi aspektusai.] Bihać: Univerzitet u Bihaću, Centar za ljudska prava i prevenciju konfliktata, 2002. és Kličić, 2013.

¹⁹ A fetvát (vagy fatva, vallásjogi érvényű döntés – *a ford. megj.*) 1993. november 23-án adták ki, s 2013. december 24-ig volt érvényben, amikor az Iszlám Közösség Rijasetjának fetvákért felelős tanácsa hírt adott a visszavonásáról. De a döntésben nem ítélték el ennek korábbi kiadását. Ellenkezőleg, a magyarázatban az áll, hogy „a fetva ideiglenes jellegű volt, és addig tartott, amíg meghozatalának okai fennálltak.” L. Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, *Vijeće za Fetve: Odluka o fetvi o klanjanju džezaze pripadnicima paravojne formacije AP 'Zapadna Bosna'*. [Döntés a fetváról a Nyugat-Boszniai AT paramilitáris formáció tagjainak temetése kapcsán.] 2013. december 24. <http://vijecemuftija.islamskazajednica.ba/index.php/2015-12-08-13-41-32/fetve-i-rezolucije/161-fetva-o-klanjanjudzenaze-pripadnicima-paravojne-formacije-apzapadna-bosna> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

²⁰ Purić, Amir: *Otvorene rane Krajine*. [Krajina nyílt sebei.] *Diskriminacija.ba*, 2013. szeptember 28. <http://diskriminacija.ba/otvorene-rane-krajine> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

hogy együttműködött a „mudzsahedinekkel”, a radikális iszlámot terjesztették, és céljuk Velika Kladušanának és gazdasági erejének a megsemmisítése volt.²¹

A kutatás értelmezési kerete

A Kladušan folyt háborúval foglalkozó irodalom java azzal foglalkozik, hogy bebizonyítsa az „igazságot”, a tartományt a bosnyák nemzeti érdekek „elárulásaként” mutatva be. Másfajta perspektívát adó irodalom, néhány interjút leszámítva, nem létezik.²² Barry Schwartz a kollektív emlékezet megértése terén két elméleti koncepciót különböztet meg. Az elsőt a „presentism” kifejezéssel jelöli, ami szerint a múlt és az emlékezetünk folyamatosan változik a jelen hatására.²³ Ehhez az elmé-

²¹ Ezekkel az állításokkal azoknál találkozhatunk, akik a Népvédelem narratíváját támogatják. A radikális iszlámról szóló narratívát vette át a *New York Times* 1995-ben, a Miholjskóba menekült kladušaiakkal készített interjú révén.

²² Sokkal több az APZB-vel foglalkozó cím, amelyek árulásként foglalkoznak a témával – például Smail Kljujić két könyvet is megjelentetett erről (Kljujić, 2002 és 2013), amelyekben a „Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány létrehozásának és funkcionálásának politikai és jogi aspektusaival” foglalkozik, és olyan kérdésekkel, mint a „krajinai különlegesség”, amit az APZB használt fel saját igazolására. (Kljujić, 2002. 14.) Második könyvében (*Támadás belülről: az APZB létrehozásának politikai dimenziói*) azt a célt tűzi ki előjáróban, hogy megmagyarázza a krajinai háború jellegét, elősegítve a megbékélést (Kljujić, 2013. 9.) De sem ő, sem más szerzők nem mondták le alapvető tézisükről, amely beleszövődött a hivatalos bosnyák nacionalista narratívába: az APZB árulás volt; nem bocsátják meg „az agresszor hadsereggel” való együttműködést; hogy Fikret Abdić háborús bűnös és áruló, az autonómiahívók pedig megvezetett tömeg. Hasonlóan mutatják be mások is a háborút, így Ramiz Dreković (*U obruču: Krajišnici i Hercegovci u borbi na dva fronta*. [Bekerítve: krajisznikiak és [ezt magyarul régen mondták hercegócnak is, vagy 80 éve, lehet, hogy már nem létezik a terminus] hercegovácok két fronton harcolva.] Zenica: Dom štampe, 2004.), Kasim Mujagić (*Istina o Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993–1995*. [Az igazság a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartományról 1993–1995.] Cazin: Grafis, 2013) és Izudin Saračević (*Anatomija jedne Autonomije: destrukcija ustavnog uređenja Republike Bosne i Hercegovine sa osvrtom na APZB*. [Egy autonómia anatómiája: Bosznia-Hercegovina Köztársaság alkotmányos rendjének destruktívja, tekintettel az APZB-re.] Bihac: Grafičar, 2014), akik a szakmaiságtól és a megbízhatóságtól igen távol állnak. Például Dreković kulcsdokumentumokat tekint át, megbízható forrásokra utal, ám Mujagić, aki maga is kladušai, miközben egyfajta tudatfolyam-regényt ír, maga is részt vesz a narratíva létrehozásában, ahelyett, hogy szakmailag dokumentálna és elemezne. Másrészt szinte senkivel sem találkozhatunk, akinek pozitív lenne a hozzáállása Abdićhoz és az APZB-hez. Így megemlíthető Ismet Gračanin Čičme önéletrajza, aki a Népvédelem egyik speciális egységének, a Šejlánek volt a parancsnoka (*U inat nepravdi*. [Az igazságtalanság ellenében.] Velika Kladuša: Centar za kulturu i brazovanje, 2007.), Zerine Nadarević elbeszélései (*Zaboravljena djeca Krajine*. [Krajina elfelejtett gyermekei.] Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša, 2014.), valamint a helyi újság, a *Reprezent* – de ezenkívül valójában semmi sincs.

²³ Schwartz, Aguilar Fernandez alapján. L. Aguilar Fernandez, Paloma: *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. Oxford, New York:

leti irányzathoz tartozóknak mondhatók Eric Hobsbawm és Maurice Halbwachs. Utóbbi alkotta meg a „kollektív emlékezet” fogalmát, s szerinte minden egyéni emlékezés a csoportos, illetve a kollektív emlékezet hatása alatt áll, ezért tartalma az időben és térben elkülönülő csoportok specifikumaitól függ.²⁴ Schwartz a „taxidermism” fogalmával pedig azoknak a szerzőknek az állításait foglalja össze, akik arra a korlátozottságra utalnak, ami a jelen hatása alatti múlt szabad konstrukcióját és megértését érinti. Michael Schudson viszont azt hangsúlyozza, hogy minden közösségben akadnak olyan nemzedékek, amelyeknek a tagjai maguk is még tanúi voltak a múltbéli eseményeknek, és az ő emlékezetükkel sosem olyan könnyű manipulálni.²⁵ Ugyanígy léteznek egyidejűleg a múlt különböző verziói, és mindegyik arra törekszik, hogy a nyilvános térben vagy más módon megjelenjen, és hogy ne ferdítsék el vagy ne értelmezzék tévesen.²⁶

Kutatásunk Teski és Climo definíciójára támaszkodik, amely szerint az emlékezés „állandó folyamat, amely az egyénnek és a csoportnak a közeli és távoli múlt tartalmán és értelmén való gondolkodáson alapszik”.²⁷ Az emlékezet egyszerre tarthat az egyénhez és a csoporthoz, meghatározott csoportokhoz vagy intézményekhez. Noha általában a kollektív emlékezetről a legtöbbször mint egységes dologról gondolkodnak, „a társadalmi valóságban a különféle emlékezetek egymást érintik, felelősítik, keresztezik, módosítják, illetve polarizálódnak más emlékezetekkel és a felejtés impulzusaival”.²⁸ A keretét meghatározzák az egy társadalmon belüli nemzedékváltások, a politikai rendszerek változásai, a szomszédokkal és a környező államokkal való viszonyok és a nemzetközi kontextus.²⁹ Ezért beszélhetünk „emlékezetközösségekről”, és a nyilvános és a magánszféra közti térről, amelyben van kollektív – nem hivatalos – emlékezet is, amely saját történelmi erővel bír. E többhangú, „alulról érkező emlékezettel” áll szemben a nemzeti emlékezet, amely a „hivatalos” vagy politikai emlékezet formája, „felülről érkező emlékezet”, amely a politikai intézményekbe ágyazódik be, és mindig egy meghatározott politikai történelem értendő rajta.³⁰ Állandó és mindenütt megjelenő harc folyik azért, kinek legyen adott

Berghahn Books, 2002. 14–15.

²⁴ Uo. 14.

²⁵ Uo. 15.

²⁶ Uo. 17.

²⁷ Teski, Marea C. – Climo, Jacob J.: *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey, 1995. 1.

²⁸ Asman, Alaida: *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. [A múlt hosszú árnyéka. Az emlékezet kultúrája és a történelem politikája.] Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2011. 15–16.

²⁹ Uo. 226.

³⁰ Az „alulról” és „felülről” érkező múltértelmezés közt mindig konfliktus van, hiszen a múltat lentről és fentről is létrehozzák, így az emlékezet mint *egymással való tárgyalás* jelenik meg, amit nagyban meghatároznak a társadalmi kontextus, a történelmi pillanat és a hatalmi viszonyok. Misztal, Barbara: *Theories of Social Remembering*. Berkshire, England, Philadelphia: Open University Press, Maidenhead, 2003.

pillanatban domináns a múltról szóló verziója – az egyéni emlékezetek is összeüt-közhetnek, akár csak a csoportoké vagy az intézményeké. Ahogyan arra Nicolas Moll is utal, egyik kollektív emlékezet sem monolit egész, mindegyikben megtalálhatók a lyukak, amelyek a másfajta múltértelmezésekre utalnak.³¹ Ez a meghatározás alkalmazhatónak tűnik esetünkben, tekintettel arra, milyen összetett módon emlékezik a Velika Kladuša-i közösség az 1993 és 1995 közt zajló eseményekre.

Munkánkban a narratívákat mint a politikai emlékezet eszközeit vizsgáljuk, amelyek ebben a konkrét esetben az egyén(ek) beszédaktusain keresztül manifesztálódnak, vagy politikai programokon, a médiákon át, vagy más csatornákon keresztül, amelyek eljutnak a népesség nagyobb köréhez. A narratívák mellett a politikai emlékezet fontos eszközei a történelmi dátumok és az eseményekről való nyilvános megemlékezések is.

A boszniai-hercegovinai, 1992 és 1995 közti háborúkra való emlékezés három különféle nemzeti narratíván keresztül mutatkozik meg. A szemben álló/összetűző narratívák egymással párhuzamosak, bizonyos pontokon találkoznak és összeefonódnak, ha ugyanazon események interpretációjáról van szó. Moll szerint akár mennyire is szemben állók, vannak közös pontjaik. Mindhárom kiemeli saját áldozatait, vagyis saját csoportjuk viktimizációját helyezik előtérbe; mindegyik építgeti sajátos viszonyát a II. világháborúról, ezen belül az 1941–45 közti népfelzabardító háborúról és az antifaszizmusról; és végül mindegyik kihangsúlyozza saját etnikai csoportja folytonosságának létezését a másik kettővel szemben.³² Ugyanígy mindegyik más-más dátumokra és helyeken emlékezik. A bosnyák narratívában az agresszió, az áldozat és a népirtás fogalma dominál, a július 11-i megemlékezés Srebrenicában pedig a kulcspont, ahol megpróbálják saját pozíciójukat újfent úgy megerősíteni, hogy a háború kizárólagos áldozatainak csak a bosnyákok látszódnának. Mégis, hangsúlyozza Moll, e narratívák közül egyik sem áll csak egy tömbből, tehát magán az etnikai közösségen belül is lehetségesek eltérő értelmezések és verziók.³³

Velika Kladušan nem csap össze a három eltérő nemzeti narratíva, ahogyan azt Moll leírja, de jelen van két egymással szemben álló helyi narratíva: amelyek – valamelyest – alternatívát kínálnak a három nemzetivel szemben, és dominánsak Kladušan. Az Ötödik korpuszé a bosnyák nemzeti narratíva származékának tekinthető, míg a Népvédelemé egy lehetséges hasadékot jelez a hivatalos bosnyák monolitikus nemzeti narratívában. Az itteni háború jellemzője ugyanis, hogy egy

³¹ Moll, Nicolas: Division and Denial and Nothing Else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina. *Cultures of History Forum*, 2013. 911. <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/bosnia-and-herzegovina/divisionand-denial-and-nothing-else-culture-of-historyand-memory-politics-in-bosnia-and-herzegovina/> (Letöltés ideje: 2016. november 27.)

³² Moll, 2013. 914.

³³ Uo. 915. és 922.

nemzeti közösségen belül zajlott (a bosnyákok, illetve a muzulmánok közt), és hogy nehezen helyezhető el a BH-i háború tágabb kontextusában. Például különbözik a terminológia is, ahogyan leírják. Ritkán használják az agresszió, csetnikek, usztasák, baliják³⁴ kifejezést, ez különösen megfigyelhető az APZB és a Népvédelem híveivel folytatott beszélgetésekben. Esetükben a kulcsfogalmak a háború leírásában az „autonomisták”, „Babó emberei”³⁵ (a Népvédelemre vonatkozóan), illetve a „korpuszosok”, „Didó emberei” (az Ötödik korpuszra, azaz Alija Izetbegović emberei utalva, illetve a Dido az egyik diverzáns osztag neve volt.)

Módszertani keretek

A metodológiai hozzáállás induktív elven alapult, hogy az információkat és adatokat a kutatás idejének kontextusában értsük meg, a megszólaló pozíciójának kontextusát figyelembe véve, illetve a kutatócsapat helyzetéből is nézve. Különböző módszereket használtunk. A meglévő szakirodalom mellett résztvevő etnográfiai megfigyelésről van szó, és félig strukturált mélyinterjúkat készítettünk. A résztvevő megfigyelés azon alapszik, hogy a kutató lehetőség szerint elmerüljön a témában, ahogyan azt Marshall és Rossman írja le: „az események, viselkedések és tárgyak szisztematikus leírása az adott társadalmi kontextusban”,³⁶ és hogy a kutatók az összes érzékszervüket használják, hogy a kutatott területről „leírt fényképet” adjanak.³⁷ Az etnográfiai részvétel módszerei a következők voltak: közvetlen interakció a térrel, a mindennapi jelenlét a kladušai csarsijában, továbbá a hagyományos „teferics”, amit 2015. augusztus 1-én tartottak meg Čaglica helyi közösségében. Ez utóbbi az az esemény, amelyen a kladušaiak összegyűlnek, így sokan eljönnek azok közül is, akik már nem itt élnek, hanem főleg külföldön.

Az adatok legfőbb forrásai a félig strukturált mélyinterjúk, amelyeket a kutatás kulcskérdéseiről összeállított kérdőív alapján készítettünk, és amelyekben a háború előtti, alatti és utáni időszakról esett szó. A beszélgetés során teret hagyunk a folyamatos narrációra. Az alanyok kiválasztásakor ügyeltünk arra, hogy különböző politikai programok támogatóiról legyen szó, rurális és urbánus lakókról, és hogy olyanok is legyenek, akik átélték a háború súlyos következményeit, így elvesztették családtagjukat, vagy rokkantak lettek. Összesen 19 interjút készítettünk, 13

³⁴ A bosnyákok, muzulmánok pejoratív elnevezése. (*A ford. megj.*)

³⁵ Babo (ejtsd: Bábó) Fikret Abdić beceneve volt, ami a nép körében is elterjedt. A köznyelvben a babó az apa, a nagyapa, az após becéző formájának tekinthető, vagyis apu, apuska, apó, ahogyan a tekintélyes idősebb férfiakat hívták. (*A ford. megj.*)

³⁶ Marshall, Catherine – Rossman, Gretchen B.: *Designing Qualitative Research*, Newbury Park, CA: Sage, 1989.

³⁷ Erlandson, David A. – Harris, Edward L. – Skipper, Barbara L. – Allen, Stieve D.: *Doing Naturalistic Inquiry: A Guide to Methods*. Newbury Park, CA: Sage, 1993.

férfival és hat nővel. Négyen idősebbek voltak 65 évnél, öten 35 évnél fiatalabbak, legtöbben, azaz tízen pedig 35 és 65 év közöttiek voltak. Az interjúkat 2015 augusztusában és szeptemberében készítettük Velika Kladušan.

Ellentétes narratívák a háborúról Velika Kladušan

A Népvédelem és az Ötödik korpusz narratívái közt folyamatos a versengés. Noha első látásra azt mondhatnánk, a korpusz a „győztes”, amennyiben a hivatalos bosnyák politika kifejezetten negatív álláspontot képvisel az APZB-ről, s hogy annak támogatói anatómia alá estek a háború utáni BH-ban, és most is az „áruló” címkéjét viselhetik magukon, a helyzet ennél összetettebb, mert Kladušan – az utóbbi 16 évben³⁸ – olyan politikai erők kerültek hatalomra, amelyek kétségkívül a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (APZB) eszméjére és a Népvédelem narratívájára támaszkodnak.

Az Ötödik korpusz narratívája

Az 1992 és 1995 közt folyó BH-i háború ezen narratívája a hivatalos bosnyák nemzeti narratívába ágyazódik be, amely a háborút „testvérgyilkosként” jellemzi. Továbbra is Fikret Abdić követőinek árulásaként értelmezik, a tartomány kikiáltását pedig szecesszióként és BH alkotmánya elleni támadásaként. Továbbá a narratíva jelentős részét képezi az a vád, hogy a Népvédelem együttműködött „a szerb agresszorral”, azaz a szerb szabadcsapatokkal. „A szerbekkel való együttműködés” azoknak a beszélgetőtársaknak az emlékezetében maradt meg mélyen, akik a harcok közvetlen résztvevői voltak, illetve akik fogságba kerültek. Beszélgetőtársunk, aki a korpusz tagja volt, a következő részleteket mondta el: „Ők a szerb hadtest három egységével indultak meg, a szerbiai különleges egységek támogatásával, ott volt akkor Novaković tábornok, Jovica Stanišić és az egész szerb-csetnik csapat, Milorad Ulemek Legija, meg ez a Radojica Božović és a komplett Skorpiók, Tigrisek, Hattyúk,³⁹ már magam sem tudom, milyen szerbiai egységek, amik a szerbiai rendőrség parancsnoksága alatt álltak. Frontálisan támadták meg Kladušát, a cél Kladuša volt...” (középkorú férfi). A korpusz egy másik tagja fogságbeli tapasztalatairól

³⁸ Azaz kb. 2000 és 2016 között. (*A ford. megj.*)

³⁹ Novaković a krajina szerb hadsereg tábornoka volt (távollétében Horvátországban háborús bűnök miatt ítélték el), Stanišić a szerb titkosszolgálatokat vezette (a Hágai bíróság végül felmentette a vádak alól), Milorad Ulemek a Tigrisek vezérének, a hírhedt Arkannak volt az utóda, később a szerb titkosszolgálat antiterrorista egységét vezette, majd Zoran Djindjić szerb miniszterelnök meggyilkolása miatt elítélték 40 év börtönre. Božović végül Legija egyik tábornoka volt, később futballmenedzser. A Tigrisek mellett a többi szabadcsapat, így a Skorpiók is (amelyek úgymond a krajina olajmezőket őrizték) a szerbiai titkosszolgálat felügyelete alatt álltak. A Skorpiók leginkább azzal a felvétellel híresültek el, amelyen Srebrenica környékén fegyvertelen férfiakat lőnek le. (*A ford. megj.*)

beszélt: „[...] engem katonák, specialisták őriztek, istenemre. Az egyik a miénk volt [»miénk«-en a muzulmán hitű embereket érti, vagyis akik 1991 előtt muzulmánnak vagy később bosnyáknak vallották magukat, vagy egyszerűen elő- és utónevükből következtethetően muzulmán családból származtak, noha akár ateisták is lehetnek – a szerzők megj.], de ketten amazoktól [szerbek], akik a Legijához tartoztak [a feleség felsóhajt: »édes jó istenem«], de... a mieink voltak, mert a mieink rosszabbak voltak, azok onnan Sremska Mitrovicából,⁴⁰ az pénzért jött ide, ezek a mieink rosszabbak voltak, a szomszédok.” (Középkorú férfi) Az Ötödik korpusz narratívájának ez a része valamelyest fenntartja a hivatalos bosnyák nacionalista narratívát, amely az árulás okát főképpen „a szerbekkel való együttműködés” momentumában látja.⁴¹ Ám az Ötödik korpusz narratívája ezt az együttműködést egy nagyobb kontextusba helyezi, amelyben a helyi lakosság „odaadó” Fikret Abdić tartományának politikai programja iránt. Őket általában hülyékként, örültekként, primitívekként írják le, akik képesek vakon követni egy vezért – semmiképpen sem olyan emberekként, akiknek abban a különleges időpontban más politikai választásuk is lehetett volna. Egy interjúalany erről így beszélt: „De ők hihetetlenek, most azt mondják, hogy Abdićért – ők meghalának. Ez így van, ez egy ilyen mentalitás [...] nem tudom, nem kell nekik aranykanál, de ők azért őt választották. (Középkorú nő) A politikai alternatíva ilyen módú kizárása, a szereplők irracionális, megérthetetlen emberekként való kikiáltása gyakori azoknál, akik az Ötödik korpusz narratíváját vallják. Így saját választásukat racionális, morális és „normális” döntésként legitimálják.

A korpusz narratívája némiképp eltér a viktimizáció sablonjától is – ahogyan azt Moll nevezi, és ami az etnonacionalista narratívák egyik fő jellemzője: „a saját csaták és katonák heroizációja, az áldozat helyzetének erőteljes hangsúlyozásával, mindez együtt a bűnösök keresésével a másik nemzeti csoportban és a saját ’sötét oldal’ tagadásával”.⁴² Beszélgetőtársaink, akik az Ötödik korpusz tagjai voltak, ellenségeiket úgy írják le, mint akik átverés és a tudatlanságuk áldozatai, és ezzel elveszik az ellenség „erejét”, így azt is, hogy ők maguk a potenciális áldozat szerepébe kerüljenek, ami viszont a bosnyák nemzeti narratívának felelne meg.

Mintha a korpusz narratívájának az lenne az üzenete, hogy a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány politikai programja híveinek egyedüli jövője az lenne, ha kibékülnének a „vesztes” szerepével. A háború hatásainak semlegesítése ezeknek a beszélgetőtársaknak a szemszögéből csak akkor lehetséges, ha mindenki eláll az

⁴⁰ Szerbiai/vajdasági város, ahol az ország egyik legnagyobb börtöne van, és amely többször szolgált a szabadesapatok bázisaként. (A ford. megj.)

⁴¹ A korpusz narratíváját támogató médiák vagy szerzők azt hozzák fel, hogy Fikret Abdić a háború kezdetétől „szerb kémként” tevékenykedett, aki aztán „mitikus módon eltűnt” a Banja Luka-i tárgyalások során, és hogy Slobodan Milošević „szándékosan” szabadította ki Abdićot a börtönből az Agrokomerc-botrány után, hogy BH-ban a „nagyserb érdekeket” képviselje.

⁴² Moll, 2015. 914.

APZB és a Népvédelem ideológiai pozíciójától. A diskurzusban nincs helye annak, hogy a két ideológia találkozzon egymással és kompromisszumos megoldást találjanak, csak annak, hogy a „másik oldal”, azaz az APZB és a Népvédelem „észhez térjen”. Az egyik alanyunk, aki a korpusz veteránja, és részt vett abban a kezdeményezésben, hogy az Ötödik korpusz és a Népvédelem tagjai találkozzanak, arról beszélt, hogy szerettek volna létrehozni „egy kladušai blokkot”, de csak azokkal, akik elvetik Fikret Abdić politikai programját, azaz azt szeretne volna, ha „kirángatom őket Abdić karmai közül, csak hogy megpróbáljuk őket az állam felé fordítani, hogy ez lassan elinduljon”. (Középkorú férfi)

A Népvédelem narratívája

Ez a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (APZB) kikiáltásán alapul, mint ami az egyedüli megoldás Velika Kladuša számára, hogy megőrizhessék a békét magában a városban. Az egyik érvük, hogy akkoriban a polgároknak nem volt érdekük összetűzni a szerbekkel és a horvátokkal vagy bármilyen más katonasággal. Úgy magyarázzák, hogy a háború oka Velika Kladušán annak a következménye volt, hogy a tartományt megtámadta BH Hadserege, illetve annak Ötödik korpusza, mégpedig a szarajevói hatalom parancsára, amelynek az APZB kezdeményezése ideológiailag nem felelt meg. Ennek a narratívának az is a része, hogy az APZB-nek sosem volt célja a szecesszió, hanem azt a köztársaság részeként kiáltották ki, és kevesebb hatásköre volt, mint most a kantonoknak Bosznia-Hercegovina Föderációjában. Az interjúalanyaink szerint a szarajevói hatalom tudott erről a kezdeményezésről, ők időben értesítették, az APZB megalapítását pedig sokáig készítették elő a nemzetközi közösség támogatásával, a bihaći provincia és az Owen–Stoltenberg terv kontextusában. Fikret Abdić az akkori Velika Kladuša lakói számára – a Népvédelem narratívája szerint – a BH-i Elnökség legitim képviselője volt, míg Alija Izetbegović a fundamentalizmust és Velika Kladuša visszafejlesztését képviselte. Végezetül, a Népvédelem narratívája türelmetlen az akkori „Szarajevó” irányában, s azt állítják róla, hogy két tűz között hagyta őket.

E narratívát a marginalizált helyzet, az elzártság és a központtal, illetve a Szarajevóval való állandó összetűzés jellemzi. Az ebből a pozícióból eredő viktimizáció (mi, kladušaiak mint áldozatok) nagyon erősen kifejezett, és valójában a kezdőpontot jelenti az APZB-ről szóló történetben. Nemcsak a háborús és háború utáni periódushoz kapcsolódik, de már a jugoszláviai időkhöz is, a térség akkori gazdasági fejlődéséhez. Máig erős a helyi lakosság meggyőződése, hogy Kladuša a gazdasági sikerei miatt lett szállka Szarajevó és más nagyobb városok szemében, hogy

Abdić Agrokomerc-botrányát koncepciózusan előkészítették, Hakija Pozderacot⁴³ megölték stb.⁴⁴

Egyes beszélgetőtársak említést tettek a Kladuša és környéke lakosainak BH más vidékeire való titkos áttelepítési tervről is. Az Agrokomerc egykori munkása azt mondta, hogy a kladušaiak már az ötvenes évektől a rendszer áldozatai voltak.⁴⁵

⁴³ Hakija Pozderac az egyik legbefolyásosabb boszniai politikuscsalád tagja volt, kommunista és partizán, aki jelentős köztársasági és szövetségi posztokat töltött be. Az Agrokomerc-botrány kirobbanásakor az igazgatóbizottság tagja volt, őt is letartóztatták ellenforradalmi tevékenység vádjával. 1994-ben Belgrádban halt meg, esetlegesen erőszakos haláláról csak mendemondák keringtek. (*A ford. megj.*)

⁴⁴ A hetvenes évek elején Velika Kladušában nagy gyárakat alapítottak, az Agrokomercet, a Sanitekset és a Grupekset. Velika Kladuša, Cazin és a környék lakosságának legnagyobb része az Agrokomerc üzemeiben helyezkedett el, amely élelmiszeripari óriássá nőtte ki magát. Ám 1987-ben kitört a botrány a fedezetlen váltók miatt. A gyár fejlesztését leállították, az igazgatót, Fikret Abdićot – a cég „védjegyét” – „ellenforradalmi tevékenységgel” vádolták meg és letartóztatták. Az egész közösség a jugoszlávai média céltáblájává vált. Az Agrokomerc munkásait „keményfejként” írták le, akik „készek meghalni” Abdićért, „kellemetlenkedők”, „könyvemlűek” és általában képtelenek elfogadni a felelőséget azért, amit a botrány okozott az országnak. A város új neveket kapott, Velika Kladušából Velika Gladuša és Velika Kraduša lett. (Szójátékok, amelyek az éhségre és a lopásra utalnak – *a ford. megj.*) Nem maradtak el a vádak a nacionalizmus terjesztéséért és az „iszlám fundamentalizmus” miatt sem. L. Mulaosmanović, Admir: *Bihac-ka krajina 1971–1991.: utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. [A bihaći krajina 1971–1991.: a politika és a politikai elitek hatása a gazdasági fejlődésre.] Sarajevo: Institut za istoriju, 2010. Két év után Abdić szabadlábra került, az Agrokomerc tartozását elengedték, de a vállalat már sohasem ért el olyan sikereket, mint korábban. Részletesebben I. Mulaosmanović, 2010. A sarajevói Infobiro médiaközponban megtalálhatók a botrányral kapcsolatos cikkek az *Oslobodjenje*, *Večernji list*, *Borba* és *Politika* napilapokból.

⁴⁵ Az áttelepítéstől való félelem az 50-es évek eleji eseményekhez köthető, amelyek a Cazini krajnában történtek, közismert nevén a *cazini lázadáshoz*. Vera Kržišnik–Bukić, a témáról szóló legjelentősebb könyv szerzője úgy vélte, hogy elsősorban a parasztok szociális lázadása volt ez, ami egyedülálló volt Jugoszláviában, de a többi kommunista országban is. A lázadás főképpen az agrárpolitikára való reakció volt, amit 1949-ben kezdtek el, és amelynek a célja a földművesszövetkezetek létrehozása volt; ezzel megváltoztatták volna a földek tulajdonjogi helyzetét is (kis- és középparaszti réteget hoztak volna létre). A gyakorlatban ez az erőszakos terményfelvásárlást jelentette. A lázadást a Slunj-környéki Mile Devrnja, a krajnainai Milan Božić és Ale Čović szervezte, és fontos megemlíteni, hogy mindketten kitüntetett partizánok voltak. A lázadás 1950. május 6-án tört ki, és aznap be is fejeződött. A szervezők elvárásaival szemben az eredmény nem a rendszer leváltása lett, hanem egy felgyújtott trafóállomás és pár kifosztott szövetkezet. Mindez Cazin környékén történt, amíg Horvátországban, Slunjban a felkelést meg sem szervezték, noha ezt tervezték. A lázadásnak messzemenő következményei lettek a környékbeliek sorsára. A szervezőket halálra ítélték, a résztvevők többségét börtönbe küldték, vagyunkat elkobozták. Ráadásul több száz családot kitelepítettek Srpcába, hogy „semlegesítsék” a terepet. Az egyik büntetésszámba menő következmény az volt, hogy az infrastruktúrába, oktatásba, gazdaságba való befektetés hiányossá vált. (L. Kržišnik–Bukić, Vera: *Cazinska buna 1950*. [A cazini felkelés 1950.] Sarajevo: Svjetlost, 1991.) Ebben

A Kladušával szembeni ötvenes évekbeli viszonyt ma általában a periféria egy-fajta állandó büntetéseként élik meg. Ezért a Népvédelem narratívája valamiféle ellenállásra épül, a senkit sem érdeklő periféria lázadására. A Népvédelem egyik elesett harcosának édesanyja szerint: „Egyszerre csak elkezdődött [ti. az APZB politikai programjával – a szerzők megj.], hogy megóvják ezt a vidéket attól, hogy a szerbek mindenhol támadjanak és ők így onnan... És akkor kikiáltották, nem tudom, hogy Fikret kivel tárgyalt, mit tárgyalt... És így [megalakult] a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány. De ez másoknak nem tetszett. Szarajevónak ez valószínűleg nem tetszett. Honnan akkor ... másokon keresztül akarták elfojtani.”- (Idősebb nő)

A narratíva egyik fő keretét adja Velika Kladuša és Srebrenica kilencvenes évekbeli lokációjának és pozíciójának az összehasonlítása, és pár beszélgetőtársunk kiemelte, hogy az APZB azért volt szükségszerű, hogy Kladuša ne váljék „a második Srebrenicává”.⁴⁶ Hangsúlyozzák, hogy Velika Kladuša népe senkivel sem akart háborúzni, főleg nem a szerbekkel. A tartomány kormányának egyik magasan pozicionált tagja szerint: „Az autonómia kikiáltásának fő mottója a háború megszakítása volt, az emberi életek és az anyagi javak megőrzése.” Amíg az APZB ellenfelei megkérdőjelezik a „békediskurzust” a szerb katonai és félkatonai erőkkel való együttműködés miatt, az APZB híveinek narratívájában ez „szükség-szerűségként” jelenik meg, amely elfogadhatóbb annál az együttműködésnél, amit a BH-i Hadsereg a mudzsahedinekkal folytatott. Felteszi a kérdést: „Hát nagyobb cirkusz az, hogy együttműködtünk a szomszédainkkal, a polgártársainkkal, akik közül ma senkinek se fáj a feje, persze nem mentem fel azokat, akik büntetteket követtek el, de mekkora cirkuszok vannak ezekből a zsoldosokból, vahabitákból, meg így tovább?” (Idősebb férfi)

Az Agrokomerc fontos eleme a Népvédelem narratívájának, ami végighúzódik a háború előttről a háború utáni időkig. Így hallhatunk az Agrokomerc védelméről, őrzéséről, óvásáról, ami a kladušai polgárok politikai összefogásának egyik motívuma volt. Az Agrokomerchez való viszonyt ma jól láthatjuk a „régí szép idők” utáni nosztalgiában. Mitja Velikonja a nosztalgiának több olvasatát adja, így az értelmezhető „disszidens diskurzusként” is, mint „a múlt átalányban vett elítélésével” szembeni ellenállás pozíciója.⁴⁷ A nosztalgia valamiféle válasz a mai bizonytalanságra, amely a „régí szép idők”-ön lovagol. Politikai programot is nyújt – Fikret Abdić kampánybeszédeiben a régi szép idők visszatérését ígéri.

a helyzetben az Agrokomerc megalapítása és a jugoszláv gazdaság egyik legnagyobb óriásává fejlesztése teljesen átforgalmazta ezt a vidéket.

⁴⁶ Srebrenica az egyik ritka toponímia, ami megjelenik a narrációkban, és ami valamilyen módon elhelyezi a kladušai háborút a BH-i háború kontextusában.

⁴⁷ Velikonja, Mitja: *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 2008.

Az APZB hívei és a Népvédelem narratívája inkább a megbocsátás és az együttélés szükségessége felé irányul, a jelenlegi helyzetet pedig jobbnak értékelik, és felhozzák a megbékélésnek azokat a példáit, amelyek azt mutatják, hogy ez nemcsak lehetséges, de elkerülhetetlen is. „Hallgatok, mert tudja, hogy elesett a fiam, és tudja, hol esett el, az övé meg a másik oldalon volt, és így. Én semmit, egy szót sem szoltam, azzal a bolonddal én nem tárgyalok, mert képes bármit megtenni. És most, az én unokám meg az ő unokája a fiától ide jönnek az udvarba. És akkor most mit, hogy összeveszítsem őket? Nem fogom, mert a gyerekeknek nem kell tudniuk a hülyeségekről, ennyi.” (Idősebb nő) A pártok politikai programjai, ugyanúgy, ahogyan beszélgetőtársaink, akik a Népvédelem narratíváját használják – a háborús retorikát nem hangsúlyozzák ki, fontosabb nekik a közösségiség – a megbékélés és a felejtés eszméje. Hogy ez miképpen jelenik meg, a következő fejezetben mutatjuk be.

Ahol ez a két narratíva nem ütközik össze Kladuša és Szarajevó – mint a hatalom és a politika kreálójának központja – mai viszonylatában, az a krajinaiai identitása. Az Ötödik korpusz egykori tagjai határozottan elégedetlenek azzal, ahogyan „Szarajevó” a háborús veteránokat kezeli, és azt mondják, Velika Kladuša „száz százalékban el van hagyva a kantonális és a szövetségi meg az állami hatalom részéről is”. Ugyanez a veterán így folytatja: „Mondom, azt feltételezem, hogy ha élve maradt volna [Izet Nanić]⁴⁸, ő megpróbált volna valamit, a harcosok oldalán állna. A mi tábornokaink, az egyik is, meg a másik is, Veljković tábornok meg Dudaković tábornok is, fogták magukat Szarajevóban, a pozícióikat, ki mit tudott és ennyi...” (Középkorú férfi) Azaz mindkét tábornok, akik az unai-sanski kantonból származnak, több figyelmet szenteltek Szarajevó védelmének a saját kantonjuk helyett, és valójában, beszélgetőtársunk szerint, a három tábornok közül egyedül Nanić volt az, aki igazából törődött Krajina védelmével és jövőjével, amely később az unai-sanski kantonná válik, és az ő halálával ez a harc véget ért.

A Népvédelem narratívája is hasonló: „Mi úgy szeretjük mondani, hogy a szarajevói emberek, meg BH más részeiből, ők ugyanúgy kezelnek bennünket, akik itt vagyunk. Mi ha ott megjelenünk, Babó emberei vagyunk.” (Fiatal férfi) A Népvédelem narratívájában különösen erős a Szarajevóval szembeni türelmetlenség, ha az Agrokomerc vagyonával és egykori munkásaival szembeni „elhanyagoltságról” esik szó, és nem ritkán találkozhatunk alanyainknál azzal, hogy másokat lopással vádolnak meg, orgazdasággal és hasonlókkel.

Mindkét narratívában jelen van a krajinaiai identitás. Ez földrajzi hovatarozást jelent, beszélgetőtársaink „a keménységet, az igazságérzetet” emelik ki, „hogy azt védjük, ami a miénk”, és a helyi közösséghez való kifejezett hozzátartozást is.⁴⁹ Mindkét narratívában megjelenik, hogy büszkék krajinaiai voltukra, ezzel együtt

⁴⁸ Izet Nanić az 505., bužimi harci brigád parancsnoka volt, ami az Ötödik korpusz részeként harcolt. 1995 augusztusában halt meg.

⁴⁹ Kržišnik–Bukić, 1991. 41. és 68.

írják le magukat önfejtőnek, önzőnek, harcosnak és igazságszeretőnek is. Éppen ezeket az elemeket találjuk meg a Velika Kladušáról szóló szakirodalomban is.

A semleges narratíva

A két szemben álló mellett észrevételeztünk egy harmadik, semleges narratívát is – amiről nehéz rögtön meghatározni, hogy „melyik oldalon is áll”. Ez a „politikai hatalmasságok” felelősségére fókuszál, gazdasági és politikai érdekeiket firtatva, amelyek a krajainai háború fő okai voltak. Ez a narratíva jelentős mértékben (vagy éppen konzisztensen) nem volt jelen a kutatott anyagban, mégpedig két okból: egyfelől csak pár interjúalanynál jelent meg, másfelől a mélyebb elemzés kimutatná, hogy érvek – amelyek révén azzal próbálkoztak, hogy a szemben álló felek egyikebe se lehessenek besorolhatók – ellentmondásban állnak későbbi kijelentéseikkel, amikor is a kladušai háborúra való emlékezés során mégis az egyik fél prizmáján át látták az eseményeket. A semleges pozícióból nézve az APZB semmi más, mint egy ember – Fikret Abdić –, illetve legszűkebb körének politikai és gazdasági érdekeiről szóló játszma, az egyszerű nép pedig ma is ennek a politikának a foglya.

Ebben a narratívában kihangsúlyozódik azoknak a családoknak a tragédiája, amelyek a két fél közt maguk is megosztottak lettek, amikor is „testvér a testvér ellen volt”, továbbá az emberek közötti viszonyok összeomlása, ami sokak esetében máig megfigyelhető. Ahogyan egy középkorú nő mondta, aki a háború során Kladušán maradt: „... itt szó szerint testvér és testvér tűzött össze, az apa és a fiú [közben az asztalt ütogeti], ami nekem személy szerint szörnyű, elfogadhatatlan, megfogalmazhatatlan, mert kiért, kinek a nevében?” (Középkorú nő)

Akik ezt a narratívát használták (fiatalabb férfiak és egy középkorú nő), megkérdőjelezzik az APZB létjogosultságát, az elit bűnösségét emlegetve, amely a háborút a saját meggazdagodására használta fel. Így egy fiatalnak, akinek az apja a Népvédelem tagja volt, ez a véleménye az 1993 és 1995 közt zajló eseményekről: „Egyszer alkalmam volt egy ülésen együtt lenni egy hölgygel, aki a drmaljevói táborban [a Népvédelem fogolytáborában] volt fogva tartva, és az ő története (...) valami másik nézetet adott minderre. Valami módon jóban volt az Abdić családdal, de amikor elindult a második autonómia, a fogolytáborban kötött ki. (...) Akkor került ki, amikor egy nagyobb összeget ajánlott föl. Fölfogtam, hogy a tábor, meg az egységek, így az Autonómia megalakításának egyik oka valójában az érdekek voltak (...) a kereseti lehetőség.” (Fiatal férfi) A másik beszélgetőtársunk, aki a háború alatt szintén gyerek volt, de aki olyan családból jön, amelyik az Ötödik korpusz narratíváját vallja, ezt mondta a háborúról: „Hát pusztulás, semmi... Ezt valószínűleg pár állami vezető találta ki meg egy nagyobb politikai kör, szerbek is, boszniaiak is... nem igazolom ezt, nem támogatom... Erről negatív a véleményem, meg ahogy erről gondolkodom, és egyáltalán nem fontos, ki kicsoda meg melyik politikai opció vagy milyen, katonai meg hát ez az... az egész hülyeség.” (Fiatal férfi)

Akárcsak a Népvédelem és az Ötödik korpusz narratívája, ez is türelmetlen Szarajevóval mint hatalmi központtal szemben. Így fiatal alanyunk kifejezetten távolságot tart az APZB-től, ám dühöt érez a központ, Szarajevó felé is, s ezt mondja: „Ezek [ti. a BH-i hatalom, a BH-i uralkodó pártok, a vállalkozók, akik jó viszonyt ápolnak a legnagyobb uralkodó bosnyák párttal – a szerzők megj.] idejönnek, és használják a nyolcvanas évekbeli üzemeket meg felszerelést. Vagyis ez a miénk, kladušaiaké, nem fontos, hogy ki hol áll, hanem te most egy autonomista fészekbe jöttél... céget csinál itt, ha valami ész vagy ott, Szarajevóban...” (Fiatal férfi) Ebben a narratívában az Agrokomerc, a gyár az, amelynek köszönhetően Kladušan egykor jó volt az élet, de ma főleg a lakosság manipulációjára használják fel a kormányzó pártok a „revitalizációról” szóló mesék révén.⁵⁰

A háborúra való emlékezés Kladušan nem illeszkedik teljesen a három BH-i kollektív nemzeti narratíva valamelyikébe, de azokhoz viszonyulva épül fel. Három specifikus formája van: a Népvédelemé, az Ötödik korpuszé, továbbá egy semleges, eldöntetlen verzió. A Népvédelem az Autonóm Tartomány politikai programjából ered, abból, hogy el kellett válni a BH-i Hadseregtől, hogy Kladuša a háború dacára megmaradhasson. Az Ötödik korpuszé részben a bosnyák nemzeti narratívából ered, és a kladušai háborút és megosztottságot a szecesszióval és „az ellenséggel való együttműködéssel” jellemzi. Amit (részben) semleges narratívának neveztünk, az a két egymással összeütköző narratívától való elhatárolódás kísérlete, noha a beszélgetőtársak emlékezése mégis reflektál e két narratíva valamelyikére. A következő fejezetben az emlékezet gyakorlatait mutatjuk be Velika Kladušan, beleértve a kommemorációkat és a helyeket, amelyek az említett narratívákhoz kapcsolódnak.

A megemlékezések gyakorlatai és a felejtés kultúrája Velika Kladušan

Az emlékezés etnográfiaja – Teski és Climo szerint – az emlékezés, a felejtés, a rekonstrukció, a metamorfózis és a közvetett emlékezés kategóriájával dolgozhat. Mindegyik szerves része az emlékezésnek, amit mindennapi tapasztalataink és az események megélése képez.⁵¹ Az emlékezés nem felidézés, hanem állandó folyamat, amely a közeli és távoli múlt tartalmáról és értelméről vallott egyéni és csoportos vélekedéseken alapszik, most történik, és mindig korrelációban van az alkategóriáival. Az emlékezéssel szemben, ahogyan a szerzők írják, annak legkifordítottabb formája a felejtés, amely a múlttal úgy áll összeköttetésben, hogy állandó kapcsolatban van a jelennel. A felejtés a jelen szolgálatában áll, annak jelentést ad, és ugyanúgy, ahogy az emlékezésnek, megvannak a megtestesült formái, mint az időbelileg meghatározott kommemorációk (például a nemzeti események)

⁵⁰ Fikret Abdić 2016-os kampánya a helyi választásokon kifejezetten az Agrokomerc sikereire épülő történeten alapult, ti. hogy a jövőben újra növekedni fog a gazdaság, újraindulhat az egész gyár.

⁵¹ Teski – Climo, 1995. 1–4.

és a térbelileg meghatározott emlékművek, a felejtés az üresség, a törlés és az elhallgatás mechanizmusával él, ami a nyelvben, a térben és az időben megy végbe.

Minden egyes kategóriának megvan a jellegzetes formája a közösségre vagy az egy térben jelenlévő csoportra nézve. Maurice Halbwachs, a „kollektív emlékezet” fogalmának kovácsa szerint minden egyes emlékezés a csoport-, illetve a kollektív emlékezet hatása alatt van, a tartalma a térben és időben elválasztott csoportok jellegzetességeitől függ. Halbwachs szerint az emlékezetet a csoport konstruálja, az egyén pedig az emlékezés munkáját végzi el. Jan Assman pedig a kulturális emlékezetéről alkotott elméletébe hozza be az intézményeket, amelyek az emlékezés munkájának fontos eszközei. Ezt az emlékezetet a múltból emelik ki, és szimbolikus formában meztelenítik le, illetve hizlalják fel. Ezeknek a példái a múzeumok, az emlékművek, minden, amit aktiválhatunk az emlékezéshez, és amibe mi is befektettünk, hogy testet ölthessen. A kulturális emlékezet olykor szélsőségesen elitista, azokhoz tartozik, akiknek van hatalmuk az adott történelmi pillanatban, a „kiválasztottaké”, akik létrehozhatják.⁵²

Ebben a fejezetben az emlékezet kladušai helyeit és dátumait mutatjuk be, értelmüket elemezve a közösség identitásának, a kollektív emlékezet létrehozásának terén, illetve a felejtés folyamatában. Fontos megemlíteni, hogy a felejtés kategóriáját nem pszichológiai értelmében használjuk, mint ami a trauma elnyomásában van jelen, hanem mint politikai felejtést, ahogyan arról Teski és Climo írt, és ami az emlékezés elnyomásának sajátos mechanizmusa: „a felejtés eltervezett politikai aktus lehet, a történelem felülvizsgálata, hogy az adott hatalmi viszonyokat megerősítsék, és hogy a történelem új verzióját kényszerítsék ki azok, akiknek van hatalmuk”.⁵³ Itt tehát arra keressük a választ, hogyan tartják fenn a narratívákat Kladušában, azok hogyan intézményesülnek és materializálódnak. Hogyan hatnak a lakosok emlékezetére – mi alapján fogadják el azokat? Milyen a hivatalos politikai emlékezet és az (potenciálisan) hogyan változik az idők során?

Az emlékezés időpontjai és helyei: Dubrave⁵⁴

Két részen kerül el. Ha felülről állsz, és bemész a kapun, a jobboldali rész nagyobb-nak látszódik a baloldalinál, úgy tűnik, mintha nem látnád a végét. „Ott Nedžo

⁵² Assman, Jan: Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid – Ansgar Nunning (eds.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2009. 109–118. 109.

⁵³ Teski – Climo, 1995. 4.

⁵⁴ A Dubrave mezarje [muzulmán temető – *a ford. megj.*] a horvát határ mellett helyezkedik el, az egykori farmok területén. Egy beszélgetőtársunk, a Népvédelem egykori tagja vezetett el bennünket a várostól kissé távolabbi helyre, a főutcától messzebbre. „A Népvédelem elesett és eltűnt tagjai családjának egyesülete” feliraton kívül semmi más nem utal az 1993–1995 közti háborúra, illetve semmilyen információ sincs a szemben álló felekről.

fekszik, amott meg a Kis Jaminin” – említi meg vezetőnk. A síremlékek nem fehérek és csúcsosak, azt vártam, hogy mind egyforma lesz, de nem. Szinte a városon kívülre mentünk a helyig, amit úgy említenek, mint a Népvédelem elesett tagjainak szentelt egyedüli emlékhelyet. „Nem hittem volna, hogy ilyen messze van” – mondtam, „nincs az messze” – mondja (mintha nem együtt jöttünk volna). „Az út csak eddig visz, nincs tovább, zsákutca, baloldalon meg ott az árok – a határ Horvátországgal” – hallható hangosan. „Ott van, az a bodzabokor – az már horvát bodza” – erősíti meg feltételezésünket az útvezető. A bejáratnál az egykori trafik bádoglemezei. Egykor itt biztosan kávé árultak, friss gyümölcsöt, vagy csak a munkások jelentkeztek be a portán. Ezen a kapun megyünk be, és balra a bádogdarabok mellett. A hengerszerűségben egykor talán szárítottak vagy fagyasztottak valamit. „Nem tudom én sem, mi ez. Senki se tudja ma, mi ez” – gondolom, amíg balra megyünk, ahol Nedžot temették el. Minden oldalon egy kis kapu áll, ugyanazzal a felirattal: „A Népvédelem elesett és eltűnt tagjai családjának egyesülete.” „Még azt sem írja, hogy melyik évben estek el. Hát még azt sem tudni, melyik háború ez” – mondom. „Lesz majd” – mondja, miközben a kezével mímeli az arcmosást.

Ha először jönnek Velika Kladašába, „Babó” és „Didó”, azaz egyfelől a Népvédelem, másfelől az Ötödik korpusz politikai programjának a hívei aligha lesznek láthatóak Önök előtt. A városrészek, a szórakozóhelyek nincsenek elhatárolva, semmilyen jel nem utal a „muzulmánok közti összetűzésre”, ahogyan ezt a BH-i háborúról szóló irodalom nevezi. A város fölé emelkedik a régi vár a toronnyal, itt volt a háború alatt az APZB Népvédelmének stábja, s maga Fikret Abdić is. Ma ezt semmi sem jelöli. Az óvárosban működik a vendéglő, amely a lakodalmak és más ünnepségek kedvelt helyszíne. A városközpontban még áll az Agrokomerc áruháza – de a homlokzaton álló feliraton kívül a boltban semmi sem utal az egykori vállalatóriásra. Egyébként a gyáracsarnokok egy része a városba bevezető út mellett áll, de azok üres, szellem járta helyek. A község rurális részein fekvő csarnokokat csak a helyi lakosság ismeri fel, bár mindegyikről van történetük. Adatokat sorolnak, melyikben mit állítottak elő, melyik ismert személy hol dolgozott, a háború alatt ki lopta ki ezeket. Az áruházzal szemben helyezkedik el a városi dzsámi. Udvarában áll a bosznia-hercegovinai hadsereg elesett harcosainak emlékműve.

A városközpont nagy parkjában pedig ott vannak a népfelzabadító háború elesett harcosainak emlékművei, még az utolsó háború előtti időkből. Nincsenek összetörve, összefirkálva, ami különös a mai időkben. A város utcái a háború előtti nevüket viselik – a fő utca a Tito marsall utca. Velika Kladaša községének napja február 23-a, amikor is 1942-ben először felszabadították a várost.⁵⁵ Ezen a napon Velika Kladaša községi végrehajtó tanácsa és közigazgatása szervezésében,

⁵⁵ A város történetéről a község hivatalos honlapján olvashatunk. A történelmi áttekintés 1942-vel véget ér, a kilencvenes évek háborúit nem említik meg. L. <http://velika-kladaša.gov.ba/o-opcini/istorija/> A tanulmány fordítása idején már más a hivatalos honlap, a történelmi áttekintésben megemlítik az Agrokomercnek a nyolcvanas évekbeli jelentőségét, és azt is,

a „Josip Broz Tito” Polgárok Egyesületével együtt koszorút és virágokat helyeznek el Ibrahim Mržljak emlékművénél Zagradban, a település egyik negyedében. Ibrahim Mržljak Mali (1924–1944) Jugoszlávia egyik néphőse, aki 1953-ban kapta meg e kitüntetését.⁵⁶ A Nyolcadik krajinai muzulmán rohambrigád tagja volt, amely a Jugoszláv Néphadsereg és a partizánegységek részét képezte. Ugyanígy meglátogatják a városi park központi emlékművét is, a „Zuhdija Žalić” Kulturális és Oktatási Központot és a poljai „Zuhdija Žalić” emlékművet. Ő a Rade Končar nevét viselő 13. proletárbrigád tagja volt, illetve az első proletár divízióé, amely részt vett Bosznia-Hercegovina nagy részének, majd Montenegró és Szerbia felszabadításában is 1941–1945 során. A megemlékezés részeként az összes kladušai általános iskolában megtartják „a történelemórát 1942. február 23-a – Velika Kladuša község felszabadulásának napja” alkalmából.

Az Ötödik korpusz elesett tagjainak emléknapiját a városban a sehidek⁵⁷ napján tartják, a ramazan bajram ünnepének második napján, a koszorúk elhelyezésével és a Fatiha tanításával a központi városi dzsámi előtt, egy olyan bosnyák nemzeti narratíva gyakorlataként, ami a legutóbbi BH-i háborúra való megemlékezéshez fűződik.

A Népvédelem tagjaira a dubravei temetőben emlékeznek. Magának a temetőnek a létrehozására a háború után került sor, mert sok áldozatot Horvátország területén temettek el, és az olyan szervezetek, mint a Népvédelem elesett és elűnt tagjai családjának egyesülete és az egyik párt, a Demokratikus Népi Közösség alapították, tartják fenn és az ő tagjaik látogatják meg az emlékezés jeleként. A központi dátum december 10-e, „az AZPB elesett tagjaira való emlékezés napja”, ami egyúttal az emberi jogok nemzetközi napja is. Ekkor az egyesület tagjai meglátogatják a dubravei temetőt, hangsúlyozva, hogy még ezekben az években is folyik a harc a családok és a Népvédelem tagjainak jogaiért, mert diszkrimináltják őket, egyes jogaiktól meg is vannak fosztva a háború többi részvevőjéhez képest.⁵⁸ December 10-én kívül nincs más dátum, amikor a Népvédelem tagjaira emlékeznek. Továbbá nem tartják meg azokat a napokat sem, amelyek fontosak lehettek volna az AZPB történelme szempontjából, és amelyeket egyébként

hogy a kilencvens évek háborúi máig nehezen áthidalható nehézségeket okoznak. L. <https://velikakladuša.gov.ba/historija/> [Letöltés ideje: 2021. április 28.] (*a ford. megj.*)

⁵⁶ A bátorságért adott néphős érdemrend a második legjelentősebb kitüntetés volt a szocialista Jugoszláviában. Egyének, katonai egységek, politikai és más szervezetek kapták meg a háborúban vagy a békében tanúsított hősi cselekedeteikért. A legtöbb ilyen érdemrendet partizánok kapták a II. világháborús tevékenységükért, a néphős címből 1322-öt osztottak ki. https://bs.wikipedia.org/wiki/Orden_narodnog_heroja (Letöltés ideje: 2017. április 4.) [ez tehát szerzői megjegyzés]

⁵⁷ Az arab eredetű szó áldozatot, megkínzottat, mártírt jelent. (*a ford. megj.*)

⁵⁸ Obilježeni četvrti Dan sjećanja na poginule pripadnike Narodne odbrane. [Megtartották a Népvédelem elesett tagjainak negyedik Emlékezés-napját.] *Reprezent*, 2014. december 10. <https://www.youtube.com/watch?v=cRmCo0I-QdI> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

interjúalanyaink megemlégtettek: az APZB kikiáltásának napja, 1993. szeptember 27.; „az Autonómia első eleste” 1994 augusztusában és „az Autonómia második eleste” 1995. augusztus 7-én. Noha emlékeznek ezekre a dátumokra, nem tartanak megemlékezéseket, ezek nincsenek is megjelölve a nyilvános térben.

Ez a csönd, illetve az 1993–1995-ös háború elfelejtésének politikája, továbbá a döntés, hogy a nyilvános térben ne állítsanak jelet a háborúnak, nem véletlen; mindez azoknak a pártoknak a politikai programja, amelyek az APZB örökségét vallják. Közvetlenül a háború után, egészen 2000-ig, amíg hatalmon a Demokratikus Akció Pártja volt, a domináns bosnyák nacionalista narratíva kifejezetten látható volt a városban. Így a főutcát Izet Nanićra nevezték át, aki az Ötödik korpusz bužimi brigádjának volt a főparancsnoka. Ez az egyik legrosszabb hírű formáció az egykori APZB-szimpatizánsok emlékezetében, noha magát Nanićot nem azonosítják a „különleges egységekkel” (ezek többnyire paramilitáris erők voltak a különböző oldalakról, és főleg ezek hozták létre a fogolytáborokat, ahol a rabokat kínozták). Ma is érvényben vannak a vádak az 505. brigád tagjaival kapcsolatosan a kladašai civilek ellen elkövetett bűnök miatt. Akkoriban a község hivatalos napja augusztus 7-e volt, ekkor ünnepelték még Velika Kladuša „felszabadítását”, vagyis a Népvédelem narratívájában a második elestét. Ahogyan egyes beszélgetőtársaink elmondták, az Ötödik korpusz tagjai ma is emlékeznek erre a napra.

A Demokratikus Népi Közösség megalakulásával és hatalomra kerülésével 2000-ben aztán mindent, ami a háborúra emlékeztet, és ami esetleg szíthatná a lakosság közti türelmetlenséget, lassan intézményesen eltöröltek. A felejtés politikája hivatalossá válik – a háború minden jelét, származzon akármelyik oldalról, eltávolítják a nyilvános térből, a már említett, a városi dzsámi előtt álló II. világháborús emlékeket kivéve. Megváltoztatják az utcák nevét – a városközpontban Izet Nanić átadja a helyét Tito marsallnak.⁵⁹ Az Ötödik korpusz narratíváját valló egyik alany pedig így emlékezett vissza az egyik iskolában kialakult helyzetre: „Nálunk minden sehid képét kitették az iskolában... Amikor Fikret Abdić újra átvette a hatalmat, bejelentkezett az egyik előljáró, hogy meglátogatja az iskolát, és ezt lefényképezte. Ez a sehidek családja és öközte zajlott, ment az adok-kapok, és éppen hogy kemény összecsapás volt. És nincs többé... Leszedték azokat.” (Középkorú férfi) A Népvédelem narratívájának híve pedig, aki ebben a periódusban részt vett a helyi politika kialakításában, elmondta: „Mi semmit, éppen hogy semmit sem, ami a háborúhoz kapcsolódik, és ami valakit bántana, nem akartunk kiemelni. Az ellentétes oldalnak augusztus 7-e volt a Község napja, pedig akkor 30 ezer ember menekült el. Ezt a dátumot mi megsemmisítettük, és visszatettük február 23-át, ami senkit sem zavar... Ugyanígy az utcanevek, a háború előtti időkbe mentünk vissza, vagy valamilyen földrajzi toponímiákhoz.” (Középkorú férfi)

⁵⁹ Noha egyes utcákat most másképpen neveznek, érdekes, hogy ezek a változások nem jelentek meg a BH Telecom oldalain és az elektronikus névjegyzékben.

Az a kezdeményezés, hogy mindkét fél áldozatainak közös emlékművet állítsanak fel, soha nem vált valóra. Ezt csak a Népvédelem hívei emlegetik sikertelen tervként, mert az SDA blokkolta. „Ezt a kezdeményezést nem értette meg a a másik politikai oldal, az SDA, meg azok, akik a BH-i Hadseregbe került tagjai körül gyülekeznek, ők úgy gondolták, nem kerülhetnek egy kalap alá ezek is, meg azok is. Pedig szerintem hát az idő bebizonyította és még jobban be fogja bizonyítani, hogy ezek áldozatok, egyik is, másik is, az örült politikáé, a bolond politikusoké... és tehát nem sértegetve egyiket és másikat sem, amikor ezt mondom, és nem kételkedve az áldozatok tisztaságában, se egyikében, sem a másikében.” (Középkorú férfi)

Amikor interjúalanyainkat arról kérdeztük, hogyan emlékeznek a kilencvenes évek háborúira, általában ezeket az egyéni szenvedések, veszteségek helyeihez kötik, amelyek nem ritkán távolabb esnek az urbánus városközponttól, és semmivel sincsenek megjelölve. Így a Népvédelem egykori katonája elmondta: „Számomra a legerősebb asszociáció a háborúra a szülőhelyem, ahol foglyul ejtettek. Engem szó szerint a saját földdarabomon fogtak el, szó szerint ez az én földem, és bármikor ott főttem vagyok, ez az N. A. háza fölötti hegy, akkor az asszociáció erre... és párszor megnéztem ezt a helyet.” (Középkorú férfi)

Beszélgetőtársaink azt is megemlézték, hogy közvetlenül a háború után a két narratíva hívei közti megosztottság sokkal nagyobb volt a nyilvános térben. De idővel a szakadék kisebb lett. Mégis, interjúalanyaink kiemelik, hogy továbbra is létezik a bizalmatlanság és a különbségek meghaladására való hajlam hiánya, különösen a mindennapi életben. Az Ötödik korpusz és Demokratikus Akció Pártjának tagja kiemelte, hogy a konfliktus létezik: „nem a közéletben, hanem a papírok révén, ahol mindig elhúznak valami ügyet, provokálnak”. (Középkorú férfi) Egy interjúalany, akinek véleménye inkább a semleges narratívába illik, elmesélte, hogy a legrosszabbul az ő gyerekeik jártak, és visszaemlékezett azokra a kellemetlenségekre, amiket a gyereke élt át az iskolában. Az anya észrevette, hogy gyermeke kedvetlen. „Hát mi volt? »Hát mások mindig kapnak csomagot, én meg sose.« (...) Sokáig ment ez, hogy Babóé vagy Didóé vagyok-e? A férjem apja akkor még élt, mondom: »Te Babóé meg Didóé is vagy, ott van D. nagyapád meg E. nagyapád«. De nem, van ott valami 'babó' meg 'didó', de nem az övök vagy, lelkem, nem tartozol hozzájuk semmilyen alapon és nem is tudsz.” (Középkorú nő)

A mindennapi beszélgetések csöndjéről

Az emlékezésekről szóló kutatások nagy száma az átélt traumákra való emlékezés artikulálásának lehetőségességre vagy lehetetlenségére fókuszált, kevesebb kutatás foglalkozott azokkal a háborúkról és traumákról való emlékezésekkel, amelyet az elhallgatás, az artikuláció hiánya jellemez, illetve mindaz, amit a csönddel

fejzenek ki. A csönd, akárcsak a trauma, a helyzetnek azt a modalitását fejezi ki, amelyben a narráció a társadalmi környezetben vagy lehetséges, vagy sem. A traumát jellemezhetjük úgy, mint amely teljesen magánjellegű és a végsőkéig oszthatatlan:⁶⁰ „A nyelv különlegessé vagy fantasztikussá válik, az emlékezet kicsorbul – az áldozatok gyakran úgy látják magukat, mint akik bűnösök a fájdalomukért, és a társadalmi halál ilyen pillanataiban az elbeszélés az, amire nem kerítenének sort.”⁶¹

A kladušai lakosok narratíváit a csönd és az üresség jellemzi, és ezek leginkább akkor jelentkeznek, ha az egymással szemben álló narratívák a mai mindennapi életüket érintik. A megkérdezettek gyakran válaszolják: „Nem tudom, hogy mit mondjak maguknak.” Az idő mintha megállt volna Velika Kladušán 1993. szeptember 29-én, amikor megalapították a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartományt. Erről a napról nem sokat beszélnek, hallgatnak róla, vagy nem szívesen említik meg.

A csönd az emlékezet különféle helyein jelenik meg, és döntően attól függ, hogy a háború során a beszélő milyen helyzetben volt. A civilek, vagyis legtöbbször a nők és akik akkoriban gyerekek voltak, a visszaemlékezéseikben szinte sosem említenek meg hivatalos dátumokat vagy eseményeket (mint például az APZB kikiáltását). A nagyon személyes tapasztalatokra emlékeznek – a szülésre a város bombázása során; amikor vízért mentek a kijárási tilalom alatt; „amikor apa Bužimban maradt”, „amikor a fiam elment a katonaságba”, „amikor megölték a rendőrt” vagy „amikor szétváltak a hadseregek”. Ezek többsége azzal áll összefüggésben, amit a kutatás során semleges narratívának neveztünk, és annak a szükségét fejezik ki, hogy az egymással szemben álló narratíváktól távolságot tartsanak. Ugyanígy mindnyájan hangsúlyozzák, hogy „nem menekültek sehova”, ezzel utalva a két, 1994-es és 1995-ös menekülthullámra. Mintha ezzel további distanciát teremtenének a hivatalos ideológiáktól (ők sem nem „Babóék”, sem nem „Didóék”), de legitimitást adnak emlékeiknek, hiszen itt voltak, tanúskodnak a kladušai eseményekről.

Akik átélték a háborút, illetve valamely katonaság tagjaként részt vettek abban, az emlékeiket nem hallgatják el, hanem közvetlenül a hivatalos narratívákhoz és eseményekhez kapcsolják – világosabban emlékeznek a háború kezdetére, a munkástüntetésekre és értekezletre, az APZB kikiáltására, hangsúlyozzák a népükkel való szolidaritást a háború alatt, világosabban jelzik az ellenséget (olyan kifejezésekkel, amelyeknek az adott különleges kontextusban szitokszó jellegük van: „autonomisták”, „bužimiak”, „Babóék”, „korpuzosok” stb.) A Népvédelem tagjai megemlítik az Iszlám Közösségnek a háború elején kiadott fetváját mint az egyik legfájdalmasabb eseményt, amire e periódusból emlékeznek. Ugyanígy az APZB hívei közül sokak emlékezetében kiemelkedik a menekülés – mint az egyik legszörnyűbb háborús tapasztalatról beszélnek róla, amikor világossá vált számukra,

⁶⁰ Arendt – Scarry, I. Edkins, Jenny: *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 45.

⁶¹ Uo. 46.

hogy „mindenki magukra hagyta őket” – a szarajevói (központi) hatalom és a nemzetközi közösség is. Leírják, hogyan aludtak napokon át a nyílt terepen élelem és víz nélkül, hogyan mentek át az Agrokomerc elhagyatott horvátországi csarnokai-ba, ahol egymást „pokrócokkal választották el”.

Kladušai alanyaink beszéltek arról az erőszakról is, amit ők maguk személyesen szenvedtek el, vagy valaki hozzájuk közel álló, mint ami szintén a háborúra való emlékezés része. Amikor az erőszakról beszélnek, akad, aki passzív formát használt – „volt ott verés”, vagy „volt ott nyomás[gyakorlás]” –, de részletesebb példa is akad az emlékezésre, arról, hogyan bombázták a várost, hogyan sebesült meg az interjúalany, hogyan temettek el gyereket, hogyan kínozták meg a hozzátartozót a fogságban. A Népvédelem egyik tagja így mesélt: „A harmadik lépésnél éreztem újra, hogy eltalált, a másik lábamba. Az meg kiabál: 'Ott van még egy, nézzétek, hogy elesett', 'Tekbir, Allah ekber', én meg fekszem és nézek rá (szünet).” (Középkorú férfi) Az Ötödik korpusz tagja apja fogságára emlékezett vissza: „Sokszor megverték, ott, ahol elfogták, a Népvédelem részéről, Fikret katonasága, az, aki verte, most Amerikában él, verte valami... pisztollyal, 7,62-essel, teljesen véres volt.” (Középkorú férfi)

A bizonyos témákról való beszélgetés kikerülése, vagy az események meg nem nevezése, a csönd jelenléte mindkét narratívában megfigyelhető. Egyesek egyáltalán nem akartak beszélni a háborúról, vagy rögtön áttértek a jelenre, kihangsúlyozva: „(...) szörnyű volt, nem tudják Boszniában, mi a háború, a legrosszabb nálunk volt”, és „a háborús időszakot még csak most élem át”. A beszélgetésben gyakran megemlítik „azokat ott” vagy „azokat ott fenn”, anélkül, hogy világosan meghatároznák, kiről van szó. Mintha számunkra, akik kívülről jöttünk, csak a széttöredezett nyelv darabkáit szolgálnák fel a dekódoláshoz.

A csönd egyfajta félelemmel szövődik át, vagy csak a félelmet emlegetik a háborús periódusból. Egy megkérdezett így mondta: „félünk”, és itt megszakította a narratíváját, anélkül hogy megemlítette volna, mi váltotta ki a félelmet, mitől is féltek, majd így folytatta: „nagyon szörnyű félelmet éltünk át”. (Középkorú nő) A meg nem nevezés mechanizmusa különösen látható a családtagok megemlésekor, akik a katonaságban vagy fogságban voltak, különösen a semleges narratívákban és a nőekkel való beszélgetésekben: „A kilencvenes években, a fivéreim, azok mind a háborúban voltak... Ahh... Nem tudom, mit mondhatnék...” Míg a másik megkérdezett nő az egész narratíva során a férjét emlegeti, aki fogságban volt, és a testvérét a hadseregben, de az egész beszélgetés során nem lehetett kideríteni, melyik hadseregről volt szó vagy hová menekültek. A férj „átélte a börtönben a tortúrát (...) nekem ez volt a legdrasztikusabb, azt elgondolni, hol vannak a testvéreim, mi lesz most, mi fog történni. (Középkorú nő) Egyetlenegy beszélgetőtársnőnk sem említette meg a nemi erőszakot, ami olyan háborús taktika is volt,

amire rábukkanhatunk BH Bíróságának vádirataiban és ítéleteiben Velika Kladuša kapcsán.⁶²

Egy másik téma, amiről Kladušában nem beszélnek, az az a stigma, amit BH más részeiről kaptak. A háború után azok, akik Velika Kladušából érkeztek Banja Lukába, Bihaćba, Mostarba, Szarajevóba, kizárólagosan a „Babó emberei” címkét kapták meg, azaz az „árulóké”, függetlenül attól, melyik oldalt támogatták. A „Babóéra” vagy „Didóéra” való felosztás a mai napig is jól látható Kladušán, de már nem egész BH-ban. Egyik alanyunk visszaemlékezett egy kollégája reakciójára, amikor Banja Lukában volt egyetemista: „... amikor azt mondod, hogy Velika Kladuša-i vagy, valami módon ezek az emberek vidámabban néznek rád, és persze sokszor azt feltételezik, hogy autonomista házból jössz, ahogy azt mondanák (nevetés).”⁶³ Másfelől viszont a származását titkolta Szarajevóban vagy Bihaćban: „... elkerültem, hogy elmondjam, honnan vagyok... Ha azt mondom, hogy Velika Kladušából, itt megállunk mindaddig, amíg jobban meg nem ismerkedem az emberekkel, aztán elkezdünk viccelődni ezekkel a dolgokkal, de egyébként nincs olyan reakció, mint Banja Lukában.” (Fiatalabb férfi)

Figyelembe kell venni, hogy a Népvédelem tagjait stigmatizálták Bosznia-Hercegovina föderációjának törvényhozásában is. Azzal szembesülhettek, hogy a bosnyák nemzeti narratíván belül megvetik és teljesen marginalizálják őket, és e harcokat el sem temethették ’sehidekként’ (amihez a bosznia-hercegovinai Iszlám Közösségének fetvája nagyban hozzájárult). A demobilizált katonák nem kaphattak olyan szociális jogokat, mint amiket az Ötödik korpusz, illetve a BH Hadserege tagjainak garantáltak.⁶⁴ A Népvédelem elesett tagjainak gyermekeit szintén nem úgy kezelték, mint az Ötödik korpusz sehidjeinek gyermekeit.⁶⁵ A fiatal beszélgetőtársak emlékeztek a háború utáni, a bosszútól való félelemre: „... rögtön pár hónappal a háború után emlékszem leginkább a hatalmas összejövetelekre, mert az

⁶² L. a jelentéseket: OSCE: *Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi*. [OSCE: A bosznia-hercegovinai háborús összetűzések során elkövetett szexuális erőszak el nem ítélése elleni harc.] OSCE Misija u BiH: Sarajevo, 2013; Učanbalić, 2015 és *Detektor*, 2016.

⁶³ Banja Luka a boszniai Szerb Köztársaság legnagyobb városa (de formálisan nem a fővárosa), itt a szerbek reakcióiról van szó, akik számára a Velika Kladuša-iak egy időben nem számítottak ellenségnek, sőt. (*A ford. megj.*)

⁶⁴ „Demobilizált védőnek, e törvény értelmében, Boszniai-Hercegovina Köztársaság Hadseregének és a Horvát Védelmi Tanácsnak a tagja számít, továbbá a belügyminisztérium érintett szervének rendőrsége tagjai (a továbbiakban: Fegyveres erők), akik részt vettek Bosznia-Hercegovina védelmében (az agresszió kezdete Ravno községben) 1991. szeptember 18-ától. 1996. december 23-áig.” A demobilizált védők és családtagjaik jogairól szóló törvény 2. szakasza. *Službene novine Federacija BiH*, broj: 61/06,27/08. i 32/08.

– Itt kell megjegyeznünk, hogy egy időben a Horvát Védelmi Erők és a BH-i Hadsereg, azaz a bosnyák erők ugyanúgy háborúztak egymással, mint a kladušai Népvédelem és a BH-i Hadsereg. (*A ford. megj.*)

⁶⁵ Nadarević, Zerina: *Zaboravljena djeca Krajine*. Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša, 2014.

emberek azt hitték, lesz valami bosszú, és hogy jönnek majd a házakhoz kínozni vagy mit tudom én. És meg volt beszélve, hogy 20-30 ember legyen együtt (...) Rövid ideig tartott ez, lehet, egy évig se, és akkor az élet elindult valamiféle normálisabb mederben.” (Fiatalabb férfi) Emlékeznek iskolai helyzetekre is, amikor az oktatási programban az Ötödik korpusz narratíváját „erőltették”, noha a család a Népvédelemét támogatta: „kaptam egy verset, hogy szavaljam el egy harcosnak az Ötödik korpuszból, Izet Nanić, nem tudom, hogy ki volt... és az öregem megtiltotta, hogy elmenjek még ebbe a csoportba (mosolyog), annál az egyszerű oknál fogva, hogy a háborúról van szó.”

De mindkét narratíva hasonló abból a szempontból, hogy a Velika Kladuša-i származásúak stigmatizáltak érzik magukat BH többi része által. A civilek személyes élményeiken át emlékeznek, míg a volt katonák emlékezetében ott vannak a különleges történelmi dátumok és a politikai fordulatok eredményei. A háborúra való emlékezés ugyanakkor nem fejeződik ki a specifikus dátumok révén, amikor nyilvános kommemorációkat szerveznek, ami annak a politikai programnak az eredménye, amely azé a félé, amely a felejtésre szólít fel.

Jövőpolitikák

A kutatás során arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1993–1995 közt Velika Kladušan zajló háborúra való emlékezés nem illik bele teljesen a három létező bosznia-hercegovinai kollektív nemzeti narratívába, hanem specifikus helyi változatokra épül: a Népvédelem és az Ötödik korpusz narratíváira. A Népvédelemé szerint az APZB megalapítása szükséges volt, hogy „megőrizzék” Kladušát, ne kerüljön „Srebrenica” sorsára, de a kladušaiak viktimizációjára is épít szemben Szarajevóval és BH többi részével. Az Ötödik korpusz elbeszélése a bosnyák nemzeti narratívába ágyazódik be, így a kladušai háborút mint a szecesszió és „az elenséggel való együttműködés” következményét látják. Megfigyeltünk még egy lehetséges (alternatív) narratívát is, amely megpróbál elhatárolódni az előbbi kettőtől, hogy képviselői bebizonyítsák, egyik politikai programhoz sem tartoznak. Mégis, ezen interjúalanyok emlékezete reflektál valamelyik szemben álló narratíva politikai pozíciójára.

Noha a két narratíva nem látszódik az épületeken, az utcákon, a feliratokon, azok ma mégis élnek és összeszövődnek az emlékezetekben. De ha elfogadjuk, hogy a narratívák cseppfolyósak, hogy naponta megkérdőjeleződnek, hogy a hatalom és az egyenlőtlenség többszörös hálózatai alakulnak ki, akkor úgy hisszük, kutatásunk csupán egy fénykép a szemben álló narratívákról. Végül itt azt problematizálnánk, ezek hogyan hathatnak Kladuša jövőjére, magának a közösségnek

a szövetére, a polgárok egymás közti viszonyaira, vagyis hogy az emlékezés módzatainak ma milyen hatása lehet a kladušai békére és együttélésre.

A ma hatalmon lévő kladušai pártok (a DNK és a munkaspártiak) politikai ideológiájának üzenete a megbocsátásról és a közös életről szól: lapozni kell egyet, nem kell emlékezni és a múltat emlegetni, hanem a jövő felé kell fordulni. A Népvédelem híveinek narratívája ma leginkább azon alapszik, amit Teski és Climo az emlékezés etnográfiai útján található öt irány közt a „felejtésnek” hívtak, hogy megbocsáthassunk,⁶⁶ ahogyan azt Fikret Abdić mondta a kampányában: „Megbocsátva másoknak, Önök felszabadítják magukat és felszabadítanak engem is!” Mégsem mondhatjuk azt, hogy a háború eseményeinek, maguknak az összetűzéseknek az elfelejtése az, amit Anderson „kollektív amnéziának” nevezett,⁶⁷ mert ez nem eltervezett felejtés, hanem sokkal inkább „modern emlékezet”, amikor tudatában vannak a konfliktusos múlt kárának, de azt inkább figyelmen kívül hagyják.⁶⁸

Ma Velika Kladuša az egyik község BH-ban, ahol a legkevesebb a foglalkoztatott, ami a háború előtt elképzelhetetlen volt. Ebben a helyzetben a nosztalgia, az Agrokomerc egykori hatalmának és revitalizációja lehetőségének kihangsúlyozása – ami a Népvédelem narratívájában jelenlévő; tovább az „árulás”, a „gyengeelméjűség” emlegetése, ami pedig az Ötödik korpusz narratívájának karakterisztikuma, mindez Kladušát még inkább a bosznia-hercegovinai társadalom peremére tolja. Mégis, akadnak jelek, hogy a két szemben álló fél közötti megbékélés folyamata és a dialógus közvetlen módon elindult, többnyire kívülről jövő hatás nélkül. Az egyik interjúalany így látta a megbékélés folyamatát a háború óta a mai napig: „[Kezdetben] volt itt minden, volt verekedés, összeveszés, egymás a másikra... de most sok minden megbékélt, barátkoznak... az egyszerű nép visszatért egymáshoz... az egyik oldalon ott volt az egyik testvér, a másikon a másik, nincs más, együtt kell élni.” (Középkorú férfi) Egy másik beszélgetőtárs, az Ötödik korpusz tagja meg azt jelzi előre, a narratívájukban erősen ott fog maradni az, hogy a megbékéléshez kell „a bűnösség” elismerése is a Népvédelem részéről: „... mi is megszerveztük a barátkozást, és elmentünk Dubravebe, abba a temetőbe, ahol ezek az elesett autonomisták vannak... Tanulmányoztuk a Fatihát, elhelyeztük a virágokat, aztán eljöttünk ide, ahol a mieink vannak, itt ismét tanulmányoztuk a Fatihát, elhelyeztük a virágokat, voltak itt szerbek is, horvátok is, mindenféle. Ez az emberek kilencven százaléknál elfogadásra talált, na most akad egy részük, akik azt mondják: 'ti csetnikek vagytok, ti árulók vagytok'.” (Középkorú férfi)

⁶⁶ Teski – Climo, 1995. 4.

⁶⁷ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

⁶⁸ Gillis, John R.: Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa. [Emlékezés és identitás: egy viszony történelme.] In: Brkljačić, M. – Prlenda, S. (ur.): *Kultura pamćenja i historija*. [Az emlékezés kultúrája és a történelem.] Zagreb: Golden Marketing–Tehnička knjiga, 2006. 169–196. 178.

Paloma Aguilar Fernandez, aki a spanyol polgárháború utáni amnézia kérdésével foglalkozik, megemlíti, hogy a felejtés az egykori szemben álló felek közti megállapodás következménye volt, hogy a társadalom tovább léphessen.⁶⁹ Ugyanakkor több példát is felhoz a posztkonfliktusos társadalmakról, mint éppen Jugoszlávia esetét, amelyekben éppen ennek ellentétét hangsúlyozzák – annak elfelejtése, hogy „ezek mit tettek velünk”, szóba sem jöhet. Így aztán a kollektív emlékezet a további konfliktusok perpetuum mobiléjeként instrumentalizálódik. Ám Velika Kladuša olyan közösség, ahol az egyik narratíva képviselői a felejtést szorgalmazzák politikai programjuk részeként. Tehát ha Kladušáról van szó, a felejtés kultúrájával is foglalkoznunk kell. A felejtés erőltetésének egyik lehetséges oka ugyanis az, hogy lehetőleg elkerüljük az újabb konfliktust, ne vessenek fel régi kérdéseket, és ne kerüljenek elő az ellentmondások. De a felejtésnek, avagy az amnéziának, kettős hatása is lehet: „Olykor az, amiről hallgatnak, veszélyesebb lehet, mint az, amiről beszélnek.” Az amnézia ugyan lehetővé teszi a konfliktusokon áteső társadalomnak a továbblépést, de ha az amnéziát nem fogadják el minden oldalon, vagy ha a saját emlékezetnarratívát erőltetik a „másikéval”, azaz az „ellenségével” szemben, az újabb összetűzéseket eredményezhet. A múltról szóló más-más narratívák bemutatása és megértése akkor is fontos, akármennyire is érthetetlen és elfogadhatatlan a mai pozíciókból – és ez a tézis, úgy tűnik, sohasem volt olyan aktuális, mint Velika Kladušában és Bosznia-Hercegovinában 2016 októbere után.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

KÖNYVEK

Aguilar Fernandez, Paloma: *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. Oxford, New York: Berghahn Books, 2002.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

Asman, Alaida: *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2011.

Dreković, Ramiz: *U obruču: Krajišnici i Hercegovci u borbi na dva fronta*. Zenica: Dom štampe, 2004.

Edkins, Jenny: *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

⁶⁹ Aguilar Fernandez, 2002.

- Erlandson, David A. – Harris, Edward L. Skipper, Barbara L. – Allen, Stieve D.: *Doing Naturalistic Inquiry: A Guide to Methods*. Newbury Park, CA: Sage, 1993.
- Gillis, John R.: Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa. In: Brkljačić, M. – Prlenda, S. (ur.): *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2006. 169–196.
- Gračanin, Ismet: *U inat nepravdi*. Velika Kladuša: Centar za kulturu i brazovanje, 2007.
- Kličić, Smail: *Međubošnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992–1995.: političko-pravni aspekti nastanka i djelovanja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. Bihać: Univerzitet u Bihaću, Centar za ljudska prava i prevenciju konflikata, 2002.
- Kličić, Smail: *Napad iznutra: političke dimenzije stvaranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. Bihać: Društvo arhivskih radnika Unskosanskog kantona, 2013.
- Kržišnik-Bukić, Vera: *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Marshall, Catherine – Rossman, Gretchen B.: *Designing Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage, 1989.
- Misztal, Barbara: *Theories of Social Remembering*. Berkshire, England, Philadelphia: Open University Press, Maidenhead, 2003.
- Moll, Nicolas: Division and Denial and Nothing Else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina. *Cultures of History Forum*, 2013.[eZ
- Mujagić, Kasim: *Istina o Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993–1995*. Cazin: Grafis, 2013.
- Mulaosmanović, Admir: *Bihaćka krajina 1971–1991.: utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010.
- Nadarević, Zerina: *Zaboravljena djeca Krajine*. Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša, 2014.
- OSCE: *Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi*. OSCE Misija u BiH: Sarajevo, 2013.
- Radošević, Todor: *13. proleterska brigada „Rade Končar”*. Beograd: Vojnoizdavački zavod Beograd, 1984.
- Saračević, Izudin: *Anatomija jedne Autonomije: destrukcija ustavnog uređenja Republike Bosne i Hercegovine sa osvrtom na APZP*. Bihać: Grafičar, 2014.
- Teski, Marea C. – Climo, Jacob J.: *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey, 1995.
- Velikonja, Mitja: *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 2008.

CIKKEK A NYOMTATOTT ÉS AZ ONLINE SAJTÓBÓL:

- Bonner, Raymond: Bosnian Splinter Group Is Exiled and Unwanted. *New York Times*, 1995. augusztus 22. <http://www.nytimes.com/1995/08/22/world/bosnian-splinter-group-is-exiled-and-unwanted.html> (Letöltés ideje: 2016. március 11.)
- BUKA intervju: Kako i zašto je pobijedio Fikret Abdić Babo. *Kladuša.net*, 2016. október 10. <http://kladuša.online/buka-intervju-kako-i-zasto-jepobijedio-fikret-Abdic-babo/> (Letöltés ideje: 2016. október 5.)
- Dedić, M.: Fikret Abdić Babo: predstava tek počinje. *Dnevni avaz*, 2016. október 9. <http://www.avaz.ba/clanak/257520/fikret-Abdic-babopredstava-tek-pocinje> (Letöltés ideje: 2016. október 9.)
- Duraković, Dženita: Počelo obnovljeno suđenje Dautoviću. *Justice Report BIRN BiH*, 2015. január 13 <http://www.justice-report.com/en/articles/po%C4%8Delo-obnovljeno-su%C4%91enjedautovi%C4%87u> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
- Kako je Babo podijelio Krajinu. BIRN BiH, TV Justice, epizoda 83 (prir. D. Erjavec). *Detektor*, 2016. november 9. <http://detektor.ba/epizoda-83-kako-jebabo-podijelio-krajinu/> (Letöltés ideje: 2016. november 9.)
- Obilježen četvrti Dan sjećanja na poginule pripadnike Narodne odbrane. *Reprezent*, 2014. december 10. <https://www.youtube.com/watch?v=cRmCo0I-QdI> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)
- Potvrđena optužnica protiv Redžepa Beganovića zbog zločina u Cazinu. *Vijesti.ba*, 2013. június 1. <http://vijesti.ba/clanak/124232/potvrdenaoptuznica-protiv-redzepa-beganovica-zbog-zlocina-ucazinu> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
- Purić, Amir: Otvorene rane Krajine. *Diskriminacija.ba*, 2013. szeptember 28. <http://diskriminacija.ba/otvorene-rane-krajine> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
- Purić, Amir: Veliku Kladušu čekaju četiri teške godine. *Vijesti.ba*, 2016. <http://vijesti.ba/clanak/327546/veliku-kladusu-cekaju-cetiri-teske-godine> (Letöltés ideje: 2016. október 3.)
- Suljagić, Emir: 106 teških optužbi protiv boraca Petog korpusa. *Dani*, 2001. október 19. <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)
- Suljo Karajić osuđen na 18 godina zatvora. BIRN BiH, 2010. április 13. <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/suljo-karaji%C4%87-osu%C4%91en-na-18-godinazatvora> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)

Učanbalić, Selma: Hapšenje za zločin u Bužimu. *Justice Report BIRN BiH*, 2015. április 4. <http://www.justice-report.com/en/articles/hap%C5%A1enje-za-zlo%C4%8Din-ubu%C5%BEimu> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
Velika Kladaša sa Fikretom Abdićem: Put u dugoočekivani prosperitet ili potpunu izolaciju. *Klix.ba*, 2016. november 18. <http://www.klix.ba/vijesti/bih/velika-kladaša-sa-fikretom-abdićem-put-u-dugoočekivani-prosperitet-ili-potpunu-izolaciju/161117085> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

DOKUMENTUMOK:

Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću. Zločin na području Velike Kladaše. <https://www.documenta.hr/hr/zlo%C4%8Din-na-podru%C4%8Dju-velikekladu%C5%A1e.html> (Letöltés ideje: 2016. június 10.)

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Muftijstvo bihaćko, Hasan ef. Makić: Fetva o klanjanju dženez pripadnicima paravojne formacije AP 'Zapadna Bosna', 1993. A fetva szövege elérhető a Dani honlapján: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)

Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Vijeće za Fetve: Odluka o fetvi o klanjanju dženez pripadnicima paravojne formacije AP [ugyanaz]'Zapadna Bosna'. 2013. december 24. <http://vijecemuftija.islamskazajednica.ba/index.php/2015-12-08-13-41-32/fetve-i-rezolucije/161-fetva-o-klanjanjudzenaze-pripadnicima-paravojne-formacije-apzapadna-bosna> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)